

Het De Mare/Hinsz-orgel in de Nicolaïkerk van Appingedam

Stef Tuinstra

Het Damster orgel met de uitbreiding van het vrije Pedaal
in een aparte kast achter de kast van het Hoofdwerk.

COLOFON

Uitgave: © College van Kerkrentmeesters Protestantse Gemeente Appingedam

Tekst: Stef Tuinstra

Foto's: Stef Tuinstra, Volkhard Hofer, Wim Modderkolk, Auke H. Vlagsma

Tekstregie: Dirk Molenaar

Druk: Drukkerij De Marne, Delfzijl – 2017.

Met dank aan dhr. Adolph Rots voor diens archiefinformatie.

Inhoudsopgave

	Pagina
De kerk	4
De oudst bekende orgels en orgelmakers	6
Het De Mare-orgel	7
De orgelmakersfamilie De Mare	8
Het Damster De Mare-orgel in detail	12
Het Bader/Waelckens-orgel	16
De periode 1641-1743	26
Het Hinsz-orgel van 1744	32
De periode 1746-1884	37
De periode 1948-1967 en de restauratie van 1967-1971	46
De restauratie van 1967-1971, inhoudelijk gezien	59
De periode 1972-2010	65
De periode 2010 tot heden	67
Derestauratie van 2015-2017, inhoudelijk gezien	70
De dispositie	78

Zowel Groningen als Appingedam waren de enige twee plaatsen in het gewest Stad en Lande met stadsrechten. Begin 16de eeuw echter ondervond Appingedam veel oorlogsgeweld en werden de vestingwerken afwisselend veroverd, opgebouwd en afgebroken. Na de strijd in 1536 werden, mede op aandringen van de stad Groningen, die geen tweede versterkte stad naast zich duldde, de stadswallen definitief geslecht. Appingedam werd daardoor in de 18de eeuw een zogeheten 'Vlek' genoemd.

Wat het orgel betreft zijn helaas zowel de oude als de jongere archieven slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Daarom is het heel moeilijk een sluitend feitelijk relaas te geven over de orgelgeschiedenis van deze grote en fraaie kerk.

Toch zijn er op basis van het nu nog bestaande oude materiaal en vergelijking met allerlei andere orgels van dezelfde bouwers en van hun historie – met daarbij vaak beter bewaard gebleven archieven – redelijk aannemelijke hypothesen te maken van de bouwgeschiedenis vanaf de tweede helft van de 16de eeuw.

De kerk

De kerk is de grootste middeleeuwse kerk in de Groningse Ommelanden en is een fraai voorbeeld van een met de stad meegegroeid historisch bouwwerk. De groei van Appingedam was in de middeleeuwen vooral te danken aan de handel met Noordduitsland en de gebieden rond de Oostzee.

De eerste bouwfase in de 13de eeuw betrof twee traveeën met een (waarschijnlijk zadeldak)toren aan de westzijde. Rond vijftig jaar later werd de kerk uitgebreid tot een kruiskerk. Het vijfzijdig gesloten koor kwam rond 1325 tot stand, ca. 1450 de noord- en zuidbeuk, ca. 1460 een sacristie, ca. 1500 de Jozefkapel en ca. 1550 de Mariakapel. Door al deze uitbreidingen werd het gebouw een hallenkerk.

In 1331 werd de kerk nog genoemd als “*ecclesia beatae Mariae Appingadamae Monasteriensis diocesis*”. Pas in 1408 wordt de H. Nicolaas als patroon van de kerk vermeld.

De tijdens de kerkrestauratie van 1949-1954 teruggevonden en toen deels nieuw gemetselde stenen trap in de westmuur zal stellig met de oude westtoren te maken hebben gehad. De fundamenteën van de huidige doorgang tussen de Franse School en de kerk geven overigens geen duidelijk uitsluitsel van de buitenomvang van de toren. Wel is er één aanzet van een aanbouw aan de westmuur.

Wellicht werd de oude toren afgebroken toen er in 1554 aan de noordzijde van de kerk ter hoogte van het transept een nieuwe vrijstaande toren werd gebouwd. Mooie voorbeelden van een dergelijke bouwwijze zien we ook nog aan de middeleeuwse torens van Zeerijp en 't Zandt schuin achter de kerk, die in de oudste tijd tevens als vuurbaken dienden voor de schepen die op de toen nog aanwezige rivier de Fivel voeren. De 16de eeuwse Damster toren is in 1835 door de huidige vervangen. Grote verbouwingen van de kerk hebben ook nog plaats gehad van 1561 tot aan 1570, getuige de gedenksteen in de noordelijke dwarspandgevel. Ook het rolcartouche fresco op het tweede gewelf vanuit het westen getuigt hiervan met de tekst zoals afgebeeld.

Dit gebeurde na de woelige periode rond 1568 toen de Spaanse troepen in het Groningerland tekeer gingen. Tijdens het bestuur van Johannes Knijff, de in 1563 benoemde eerste bisschop van Groningen en Drenthe die pas in 1568 naar zijn diocesis kwam, werden veel kerken na de oorlogs- en beeldenstormschade van 1566 gerestaureerd en werden de beelden, altaren en ook orgels hersteld of nieuw gemaakt.

Ook opvallend zijn de Nederduitse teksten en persoonsnamen die duiden op nauwe banden van Appingedam met het aangrenzende Duitse gebied en de stad Emden en veel minder met de stad Groningen. Dit was het gevolg van de voortdurende machtsstrijd tussen Groningen en Appingedam met betrekking tot economische- en bestuurlijke belangen, waardoor het vanaf de 16de eeuw met de stad langzamerhand steeds verder bergafwaarts ging. Dit was mede het gevolg van de bezetting in 1514 door de troepen van Georg van Saksen. Ook werden al vroeg de wallen geslecht waardoor er geen sprake meer kon zijn van een verdedigingsbolwerk. Ook in de orgelhistorie zien we van al deze ontwikkelingen duidelijke gevolgen.

De oudst bekende orgels en orgelmakers

Waarschijnlijk had de kerk al vanaf rond 1450 een orgel. Dit instrument zal in het koor zijn plaats hebben gehad tegen het muurgedeelte waarachter zich de stenen wenteltrap bevindt die toegang biedt naar de sacristie, de schatkamer en nog hoger naar de kerkgewelven. Pal daarnaast op een plateau boven de huidige schatkamer is de enige plaats waar de balgen kunnen zijn gesitueerd. Op deze plek in het koor van de kerk moeten de opeenvolgende instrumenten tot aan 1638 hebben gestaan, toen het orgel hoogstwaarschijnlijk is verplaatst naar de westmuur van het schip.

In 1458 was er al een orgelmaker in Appingedam werkzaam, Johannes Orgelmacker geheten. Het kan zeer wel zijn dat het hier gaat om de in zijn tijd zeer bekende orgelmaker Johan then Damme die in 1479-81 ook het orgel van de Martinikerk in Groningen had gemaakt. Daarbij werkte hij nauw samen met stadssecretaris en orgeladviseur Roelof Huysman, alias Rudolf Agricola (1444, Baflo -1485, Heidelberg). Deze Nederlandse humanist had Europese vermaardheid, ook in Italië, en moet muzikaal zeer begaafd zijn geweest. Hij was o.a. een tijdlang organist aan de kapel van Ercole d'Este I bij de hertog van Ferrara. Uit berichten van Genemuiden waar Then Damme in 1484 werkte, blijkt dat hij zeven knechten had, hetgeen er op duidt dat hij een voor die tijd aanzienlijk orgelmakers-atelier bestierde. Of hij ook in de Nicolaïkerk gewerkt heeft lijkt wel aannemelijk maar is niet meer te achterhalen. Duidelijk is wel dat Then Damme een orgelmaker van hoog niveau moet zijn geweest die de voor zijn tijd meest moderne methodes toepaste. Zo maakte hij met zekerheid al sleepwindladen. Een dergelijke lade bevond zich in 1691 nog in het Groninger Martiniorgel. Arp Schnitger bewonderde de functie en goede staat ervan maar moest deze toch vervangen omdat deze te klein van omvang was voor de nieuwste muzikale mode. Ook Andreas Werckmeister noemde dit feit nog in zijn destijds beroemde boek *Orgelprobe* van 1691/98, dat tot veel later in de tijd diverse herdrukken beleefde.

Een mogelijke (vroeg) leerling van Then Damme was wellicht Meister Hinrick die in Emden werkte. Hij bouwde o.a. in 1480 in de Grote Kerk te Emden een nieuw groot orgel. Toen kort na 1500 Then Damme was overleden, zette Mr. Hinrick diens traditie voort. Een leerling van Mr. Hinrick was Johannes Emedensis die in 1526 het bekende laat-gotische orgel in Scheemda maakte waarvan het meubel ruim 100 jaar in het

Amsterdams Rijksmuseum heeft gehangen, maar waarschijnlijk in de komende jaren terug zal keren naar Scheemda. Het hoge niveau van de orgelkunst van Johannes blijkt wel uit het meubel met beschilderde vleugeldeuren dat als één van de mooiste nog bestaande kleinere orgelfronten van de Noord-Europese Laattogiek wordt gezien.

In 1549 woont in Appingedam ene Berent Orghelmaker en is er archivalisch bewijs dat er in 1559 sprake was van een orgel in de

Nicolaïkerk. Al met al was het gebied rondom de Dollard in deze tijd een van de belangrijkste Europese orgelcentra.

Over de tussenliggende periode tot aan 1570 is eveneens niets bekend, maar lijkt het aannemelijk dat het toenmalige Damster orgel tot die tijd, zo goed en kwaad als dat ging, tijdens en na de oorlogshandelingen en kerkverbouwingen, gefunctioneerd heeft. Het zal overigens, evenals het orgel dat daarna kwam, geen groot instrument zijn geweest.

Het De Mare-orgel

Er zijn enkele duidelijke aanwijzingen dat er rond 1571-72 een nieuw orgel in de kerk is gemaakt, als afsluitend project van de algehele kerkrenovatie. Het moet op dezelfde plaats hebben gestaan als het oude

De plaats in het koor waar de voorreformatorische orgels tot aan 1638 gestaan moeten hebben.

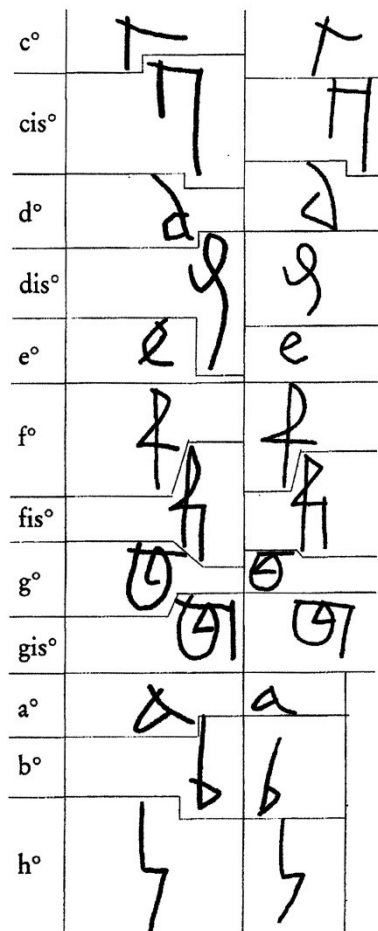
orgel, dus tegen de noordmuur in het koor ter hoogte van de sacristie/schatkamer. Zoals al vermeld, konden de balgen niet anders een plaats hebben gehad dan vrijwel recht boven het orgel op een zoldervloer tussen de zoldering van de sacristie en de koepel van het eerste

koorgewelf. Een moderne vervanging van deze vloer ligt momenteel op deze plaats.

De inscripties op de oudste pijpen in het huidige orgel laten er weinig twijfel over bestaan dat dit nieuwe orgel gemaakt moet zijn door *Andreas de Mare* (ca. 1520-1599) die vanaf 1566 werkzaam was vanuit Emden.

De inscripties van ander nog bewaard gebleven pijpwerk van De Mare in de orgels van Groningen (Martinikerk), Norden (St.-Ludgerikirche), Leer (Reformierte Kirche) en Stellichte (Gutskapelle St.-Georg) laten hierover geen enkele twijfel meer bestaan. Het tot nu toe gedane onderzoek naar het werk van De Mare laat een gat in de tijd zien waarin er geen ander werk van De Mare bekend is. Die ‘bouwloze’ periode past precies in de

tijd dat hij in Appingedam gewerkt moet hebben.

De orgelmakersfamilie De Mare

Orgelmaker Nicolaas Anthonie Lohman ontdekte in 1808 in het Groningse Martiniorgel – dat hij in onderhoud had gekregen – op een oude pijp: “1564 Moore(y)”. De in Gent woonachtige Nederlandse oud-orgelmaker Hans Brink heeft in Gent onderzoek gedaan naar De Mare (“*Andreas de Mare Gandavensis*”). Dit vanwege het feit dat De Mare in Loccum (1594) vermeldt dat hij uit die stad afkomstig was. In Gent heet ‘Mare’ of ‘Maer’ steeds ‘Moor’ of wordt het in ieder geval als zodanig uitgesproken. Dit kan men vergelijken met de Groningse ‘maren’ (kreken waarin het zeewater terugliep bij eb vóór er dijken waren) die in het Gronings als ‘moren’ of ‘moor’ worden uitgesproken. Lohmans bevinding bij de oude Martinipijp bevestigt dit nog weer eens. Andreas schreef zelf

echter ‘Mare’ dus blijf ik zijn naam hier verder zo noemen.

Brink’s onderzoek heeft uitgewezen dat Andreas’ vader Cornelius de Moor in 1530 beloofde een orgel te bouwen voor de St.-Walburgiskerk te Oudenaarde dat nog groter en ‘schooner’ zou worden dan het orgel dat stond in de St.-Micheelkerk te Gent. Cornelius moet rond 1500 geboren zijn. Ook heeft zeer waarschijnlijk Cornelius de Mare in 1541 te Desteldonck een orgel gemaakt waarvan nu nog restanten aanwezig zijn zoals een kastfries, vijf stijlen en ca. elf grootste eikenhouten pijpen van de Bourdon 8 voet.

De familie De Mare kent, zoals zoveel orgelmakersgeslachten in die tijd, in dezen meer generaties, in De Mare’s geval vier, of eigenlijk vijf. De Mare had twee zoons, Marten (Martinus, Merten, Meerten) en Christoffer die beiden orgelmaker werden. Marten was ca. 1540 (waarschijnlijk te Gent) geboren en gestorven in Bremen in 1612.

De Mare was hoogstwaarschijnlijk een hugenoot en een progressieve vrijheidslievende kunstambachtsman die moest vluchten voor de vijandigheden van de Spaanse inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden. Hij zocht werk in het toen nog relatief rustige noorden van de Nederlanden. Het gezin De Mare moet even na 1550 naar Groningen zijn gekomen, waar Andreas in 1555 het gilderecht van de stad kreeg. Vóór die tijd is er geen enkel aanknopingspunt van zijn aanwezigheid in Stad en Ommelanden. Er is wel beweerd dat De Mare het grote Martiniorgel in 1542 in Renaissancestijl heeft verbouwd, maar hiervoor is geen enkel bewijs. Sterker nog, de grote gelijkenis van het oude pijpwerk van het Groninger Martiniorgel met dat van Krewerd (1531) – en de inscripties ervan – duidt op een makelij sfeer van de beroemde orgelmakers Niehoff, waarbij het mijns inziens Hendrik Niehoff’s broer Harmen geweest kan zijn die beide orgels heeft gebouwd. Harmen was destijds woonachtig en werkzaam in en vanuit Leeuwarden.

Terug naar De Mare. In 1558 krijgt hij (zijn waarschijnlijk eerste grote) opdracht om het transeptorgel in de Der Aa-kerk te verbouwen en te moderniseren. In 1560 krijgt Mr. Andreas met zijn beide genoemde zonen het klein burgerrecht. Als zodanig hadden ze eindelijk niet meer de vluchtelingstatus. Welk een treffende gelijkenis overigens met die van vandaag wat betreft het gunnen van werk aan vluchtelingen uit oorlogsgebieden!

Circa tien jaar nadat De Mare hier naar het rustige noorden was verhuisd, brak ook in Groningen Stad en Ommelanden de hel los. Hoewel de

beeldenstorm van 1566 in Groningerland lang niet zo dramatisch beschadigend verliep als in sommige andere delen van het land, verliet De Mare desondanks Groningen met zijn gezin en ging in Emden wonen. Er was daar een vluchtelingengemeente ontstaan die veel godsdienstige vrijheid gegund werd, hetgeen De Mare kennelijk aantrok. Ook economisch was Emden een belangrijk centrum in die tijd. Zo was tot ver in de 17de eeuw in het Groningerland de Emder gulden de vaste munteenheid waarmee alles betaald werd.

Tot ook voor De Mare in Emden in 1583, om reden van de vijandige houding van het extreme deel van de jonge Calvinistische kerk jegens alles wat des orgels was, de grond opnieuw te heet onder de voeten werd en Andreas met zijn gezin verder naar het zuidoosten trok en vervolgens vanuit Verden (an der Aller) zijn werk voortzette. Een en ander betekende voor zijn gezin heel veel reizen op grote afstand en weinig gezinsleven. Gezien de reismiddelen van die tijd is het bijkans voor ons niet voor te stellen hoeveel deze vakmensen over hadden voor hun kunstambacht!

Van zoon Christoffer weten we nauwelijks iets, van Marten echter veel meer. Hij was zijn vaders rechterhand en steunpilaar. Beiden werkten tot aan Andreas' dood kort na 1599 nauw samen en als Andreas voor onderhoud niet kon komen dan kwam Marten en omgekeerd. Samen hadden zij in Groningen Stad en Ommeland, in Oostfriesland en later ook verder in Duitsland tot aan Hannover toe zeer veel orgels in onderhoud waaraan door de roerige tijden vaak veel meer dan het basisonderhoud gedaan moest worden. Feitelijk hadden zij daarin een monopoliepositie ten opzichte van enkele collega's, zeker in het Groningse gebied. Met name Marten bouwde vanaf de late 16de eeuw in de regio Oldenburg en Bremen een aantal grote nieuwe orgels. Toch moet hij ook rond 1590 het Rugpositief van het forse 12-voets De Mare-orgel (1562) te Loppersum toegevoegd hebben. De bijbehorende borstwering zal onder zijn leiding door een aparte schrijnwerker zijn gemaakt die goed thuis was in de Bremer '*knorpelstil*' met de karakteristieke togen en kariathiden.

Van Andreas de Mare's werk in de Der Aa-kerk in 1558 zijn enkele belangrijke archiefstukken bewaard gebleven die een redelijk goed inzicht geven hoe hij te werk ging. En dat was in die tijd nog in grote lijn gestoeld op de Vlaams-Hollandse manier van werken. Zijn aanpak stond onder sterke invloed van bijvoorbeeld Jan van Covelens, de grote Hollandse en een van de modernste orgelmakers rond 1520. Vanaf De

Mare's Emden periode kreeg zijn werk echter steeds meer een Noordduits karakter en vermengde hij beide invloedssferen op buitengewoon creatieve wijze tot een geheel eigen en nieuw Noordduits-Noordnederlands orgeltype en werd hij daarmee ook de grondlegger van de Gronings-Noordduitse orgelmakersschool in de 17de eeuw.

Andreas de Mare had ook drie dochters, van wie de jongste een nakomeling was. Zij trouwde later (als tweede huwelijk) met Anthoni Waelckens (ca. 1585-1646), ook wel Mr. Tonny's genoemd, die wellicht onder andere het Damster orgel in 1640 zou ombouwen. Uit haar eerste huwelijk was Andreas de Mare, ofwel Andries de Maer (Maër), of ook wel Andreas Anthony de Marè of Marez(oon) (ca. 1610-1681) geboren. De Mare stond geregistreerd als de zoon van Waelckens. Men zal hiermee een stiefvader-stiefzoon relatie mee bedoeld hebben. Andries werkte aanvankelijk als organist en schoolmeester in Bedum en was orgelmaker in het bedrijf van zijn vader die sinds 1625 een orgelmakerij in Bedum had en daarvoor in de stad Groningen. In 1639 ging zijn vader naar Appingedam en trouwde daar met de weduwe van Paulius Johannis uit Appingedam. Andries de Mare zette de orgelmakerij van Waelckens in Bedum vanaf dat jaar onder eigen naam voort. In 1640 kreeg de al genoemde orgelmaker Anthonie Waelckens uit Bedum, schoonzoon van Andreas de Mare I, het burgerrecht van Appingedam. Enkele jaren daarna verhuisde hij naar Delfzijl waar hij in 1646 overleed.

Een zus van Andries, Anna Tonny's Sigers van 't Tughom trouwde in 1675 in Appingedam met Johannes Pauly (Pouly, Poulus) (ca. 1620-ca. 1680), *'Orgelmaker tot Oldersum in Oostvrieslandt'*. Voor Pauly was dit zijn tweede huwelijk. Pauly was dus vanaf die tijd (ook) de stiefzoon van Waelckens en zal zeker sterk door zijn stiefvader beïnvloed zijn. Dit huwelijk duurde maar kort (niet meer dan vijf jaar) en na Johannes' overlijden in 1680 keerde 'Antie Tonny's' naar Appingedam terug. Johannes Pauly is vermoedelijk de bouwer van het inmiddels beroemd geworden orgel te Uttum in Oostfriesland (ca. 1677, met 16de-eeuws pijpwerk).

Tenslotte was er ook nog Antonius, een neef van Marten de Mare, die orgelmaker was en die in 1612 het laatste orgel in Bremen voltooide waaraan Marten werkte (St. Ansgarii). Marten overleed in dat jaar. Van dit orgel is nog een groot deel van de fraaie grote orgelkast bewaard

gebleven en deze laat veel zien van het hoge niveau van orgelbouwkunst van de familie De Mare.

Het Damster De Mare-orgel in detail

Het instrument dat Andreas de Mare (I) maakte, moet een relatief klein tweeklaviers orgel zijn geweest dat op een klein vrijhangend balkon stond. Het had een aangehangen Pedaal, maar het kan ook zijn dat een wellicht aanwezige Trompet tevens als apart te bespelen bas- of cantus firmusregister te gebruiken was.

Aan de hand van het nog overgebleven oudste materiaal in het huidige orgel en de tamelijk eenvormige disposities van orgels van de familie De Mare kunnen we een mogelijke oorspronkelijke dispositie als volgt voorstellen:

MANUAAL (F.G.A – g^2, a^2)			BORSTPOSITIEF (F.G.A – g^2, a^2)		
Dooff	3 voet	(4')	Quintadena	3 voet	(4')
Holpijp	6 vt	(8')	Superoctaaf	1½ vt	(2')
Holpijp	3 vt	(4')	Fluit	1½ vt	(2')
Open Fluit	1 1/3 vt	(2')	Kromhoorn	6 vt	(8')
Sifflet	1 vt	(1 1/3')	Cornet (Zink) discant	6 vt	(8')
Mixtuur	4-6 sterk		Regaal	6 vt	(8')
Cimbel	3 sterk				
Trompet	6 vt	(8')			

PEDAAL (F.G.A – c^1) aangehangen

Tremulant (mogelijk opliggend, met een dubbel bovenblad)

Trommel

Nachtegaal

Vier blaasbalgen, mogelijk 6½ bij 3 voet.

De windladen zullen beide vrijwel zeker sleepladen geweest zijn naar de eerdere voorbeelden van Van Covelens, alleen dan wel in compacte tertsopstelling. Het Pedaal zal aangehangen zijn geweest van F tot c^1 , mogelijk zonder cis^0 en gis^0 . Mogelijk was de Hoofdwerkklade voor een deel ingericht met een transmissie en was de Trompet zodoende ook apart als basregister te gebruiken zoals De Mare in de Groningse Der Aa-kerk in 1558 al maakte.

Het pijpwerk in Appingedam is van vrijwel puur lood, dikwandig en intensief en expressief van toon. De fluitregisters hebben (ook nu nog) deels roeren met dichtgesoldeerde deksels, de overige pijpen zijn deels gedekt danwel (iets conisch) open. Het prestantpijpwerk heeft een tamelijk enge mensuur in de bas tot een wijde mensuur in de discant en klinkt daardoor intensief en enigszins fluitachtig, maar ook ietwat hees en fluwelig melancholiek. De stemming zal de in die tijd al gebruikelijke middentoonstemming zijn geweest.

Het orgel heeft hoogstwaarschijnlijk geen Praestant (Dooff) 6 voet gehad omdat in de huidige Octaaf 4 voet restanten gevonden zijn van pijpen die in het front gestaan hebben (tinfolieresten). Een grote orgelkast die daarvan ook het gevolg zou zijn geweest, kan er op die plaats in het koor bovendien niet gestaan hebben..

Het Manuaal werd door De Mare ook wel '*Naturaell*' genoemd als variant van de aanduiding '*Principael*', de volle plenumklank. De Cimbels was hier niet een zeer hoog klinkend en vaak repeterend register maar had meer het karakter van een Scherp.

Bij zijn Kromhoorns ziet men De Mare's Vlaamse afkomst terug en zijn deze qua mensuur en klank verwant aan de Vlaams-Franse Cromhorne: tamelijk wijde Dulciaanbekers (vooral in de discant met de nog starre middeleeuwse mensuur) met, in het Damster geval, volstrekt unieke taps toelopende snavelkelen. Het extraverte klankkarakter van dit register verleent deze orgels extra kracht, glans en zilverigheid. In de Hollandse orgels in die tijd komt dit type ook voor en werd het soms '*Touzijn*' genoemd. In tegenstelling tot de Vlaamse traditie zijn de tongwerkkoppen al van eikenhout, een noordelijke invloed zoals onder andere orgelmaker Ulcke Dirckx uit Sneek ze in dezelfde tijd ook al maakte. De huidige nog aanwezige hoge oude koppen moeten dus al van ca. 1572 dateren. Deze koppen zullen waarschijnlijk in een compact stevelblok zijn geplaatst geweest zodat de tamelijk wijde pijpen toch nog relatief weinig plaats innamen.

Het orgel had de zogenaamde lage G-stemming. Deze lag bijna een kwart lager dan de huidige toonhoogte. Dus een F klonk als een C, een f⁰ als een c⁰ etc. De pijplengten bij de genoemde dispositie corresponderen dus met de gegeven voellengten tussen haakjes en klinken ook als zodanig. Waarschijnlijk heeft De Mare op verzoek van de kerkmusici (instrumentalisten en koorzangers) van destijds de toonhoogte van het

orgel dat er voorheen stond, overgenomen. Deze lage stemming was vooral bij de (nog katholieke) koor- en alternatimpraktijk geliefd. Ter vergelijking: het Groningse Martiniorgel had ook de lage G(+1)-stemming die Jan Tonnis Helmman van 1685-90 poogde om te zetten door de toonhoogte $1\frac{1}{2}$ toon lager te zetten tot op een C(+ $\frac{1}{2}$)-stemming (in hedendaagse termen: een halve toon boven normaal). Dat lukte hem niet goed waarna Arp Schnitger dit werk in 1691 voortzette nadat Helmman in 1690 was overleden.

We zien later, vooral in De Mare's Duitse periode naar aanleiding van de muzikale mode in dit landsdeel, dat zij orgels gingen maken met de C-stemming, dus een kwart hoger, maar dan meteen ook met een modernere klavieromvang vanaf C met kort octaaf tot g^2 en a^2 . Afhankelijk van de plaatselijke veelal kortere voetmaat dan in Nederland, werd de toonhoogte daardoor nogal eens een halve tot hele toon hoger dan onze normale toonhoogte. Deze manier van werken werd tot in het eerste kwart van de 19de eeuw voortgezet.

Het Damster (koor)orgel kon relatief klein zijn omdat de klank in principe alleen de ruimten van het koor en de kapellen moest vullen. Dat deed het dan ook zeer effectief en draagkrachtig, maar niet overdreven luid. Het al genoemde fraaie originele orgel van Uttum geeft een duidelijke indicatie van een milde en zangerige klankkleur. Later zou deze gewijzigd worden, maar later meer daarover. Er zal in de kerk bovendien een oxaal gestaan hebben tussen het koor en het transept met de kapellen aan beide zijden, zoals er nog restanten zijn in Leermens en nog complete oxalen in Krewerd en Holwierde. De klank werd mede daardoor richting koor teruggekaatst. Of het Damster orgel bovenop een dergelijk oxaal gestaan heeft zoals in Holwierde, 't Zandt of in Noordwolde is niet waarschijnlijk. We zien dit ook in vergelijkbare kerken als die te Middelstum en Weener waar de orgels ook tegen de noordmuur in het koor waren gesitueerd terwijl ook daar oxalen waren. Hoe fraai deze oxalen in kerken ook zijn – respectievelijk waren – de katholieke liturgie speelde zich zodoende wel af in het koor. De leken in het schip woonden de dienst altijd op enige afstand bij of ze werden bij kleinere aantallen kerkbezoekers, net zoals vandaag de dag nog in de Engelse kathedralen de gewoonte is, uitgenodigd om in het koor plaats te nemen, danwel in de noorder- en zuiderkapel er schuin naast. Deze vorm van liturgie was een van de basale elementen die bij de reformatie werd afgeschaft omdat de meeste kerkleden de dienst veel te

Het orgel van Andreas en Marten de Mare in Stellichte (D).

weinig konden meebelevén, laat staan er in participeren. Het hield ook het alom verbreid analfabetisme teveel in stand. De leken waren daarom teveel slechts aangewezen op de fresco's in de kerk waarmee het bijbelse verhaal in beeld werd gebracht. De reformatoren waren van mening dat iedereen het woord Gods moest kunnen horen, beleven en lezen, waardoor de fresco's gaandeweg overbodig werden en onder de witkalk

verdwenen. Dat daarmee de taak van de orgels een tijdlang heel negatief werd beoordeeld is, gezien het tijdsgewricht, niet eens zo verwonderlijk. Hoe het orgel er uit moet hebben gezien, kunnen we enigszins vergelijken met het De Mare-orgel van Stellichte. Het zal stellig ook luiken hebben gehad waarmee het instrument kon worden afgesloten, danwel in de boetetijden van het kerkelijk jaar zoals advent en de passietijd, alswel bij begrafenis en gedempt kon klinken.

De kleurstelling zal uitbundig zijn geweest met veel rood, blauw, groen, bladgoud en geschilderde luiken met bijbelse voorstellingen. Dus meer gevarieerd dan de 19de eeuwse kleurstelling die het orgel van Stellichte nu heeft.

Het Bader/Waelckens-orgel

Rond 1635 was het orgel dermate slecht geworden dat men een grote restauratie overwoog. Wat ook meespeelde was

- a. de geleidelijke vernieuwing van het gehele kerkinterieur ten dienste van de protestantse eredienst en
- b. de invoering van de orgelbegeleiding bij de gemeentezang (het zingen van de Geneefse psalmen en enige andere [Duitse] liederen) die in die tijd desastreus slecht was.

Het ene na het andere, nog ‘katholieke’, orgel in Stad en Ommelanden werd daartoe geschikt gemaakt. Mogelijk door Anthonie Waelckens in 1620 te Krewerd en de orgels van zowel de Martinikerk als van de Pelstergasthuiskerk in Groningen, beide door Anthonie Verbeeck in 1627. En in Uithuizen in 1630 door Theodorus Faber en, mogelijk eveneens door Faber, in Holwierde rond 1635 die daartoe een nieuwe bovenkast op de nog gotische onderkast plaatste. Het orgel van Noordwolde werd in 1640 ter gelegenheid van de bouw van de nieuwe toren aldaar door Waelckens zeer waarschijnlijk van het oxaal naar de westwand verplaatst omdat het oxaal daar werd afgebroken. Zo zijn er vele voorbeelden te noemen.

In Appingedam hield men weer vast aan de Duitse contacten en lukte het om Daniel Bader (ca. 1570-1638) in 1638 naar Appingedam te halen. De dramatische situatie in Westfalen vanwege de Dertig-jarige oorlog en het intense leed, de grote schade en het weinige werk dwong Bader om te zien naar rustiger streken. Dat waren in die tijd bij uitstek Friesland en Groningen waar de rust en welvaart zienderogen waren toegenomen en er een grote behoefte op het gebied van de orgelbouw was. Bader was

overigens al een jaar eerder naar Nederland gekomen en had in 1637 het Van Covelens-orgel in de Martinikerk te Franeker (1528) hersteld. Daniel Bader was de grondlegger van een nieuwe orgelmakersdynastie, ook weer van vele generaties tot in de vroege 18de eeuw: vaders, broers, kleinkinderen, ooms en neven. De leden van de familie Bader waren, net als hun illustere voorgangers De Mare, zeer reislustig en verhuisden telkens per uit te voeren werk naar de plaats waar ze dat werk moesten uitvoeren. Bijna een nomadenbestaan.

Bader was afkomstig uit Westfalen maar woonde en werkte, evenals Andreas de Mare in Gent, een tijdlang als Vlaams ingezetene te Antwerpen (van 1600 tot 1607). Hij werd daar de '*Orgelmaker en Clavecingelmaker van Duytsland*' genoemd en in het St. Lukasgilde als '*Freimeister*' opgenomen. Als klavecimbelmaker had hij ook uitvoerige contacten met de broers Hans en Andreas Ruckers, de beroemde klavecimbelmakers die in Antwerpen hun domicile hadden.

Wat zou naar aanleiding van de eerder genoemde redenen mogelijk de bedoeling zijn geweest met het Damster orgel? De meeste oxalen werden gaandeweg afgebroken en vervangen door herengestoelten voor de landadel of de burgemeesters van de stad. Of er kwamen houten koorafscheidingen, de ene laag, maar ook sommige die het volledige koor afsloten, de zogenaamde Oostfriese opstelling. De orgels die daar nog wel op stonden, werden vervolgens verplaatst naar de westwand van de kerk, danwel werd er tegen de westwand een geheel nieuw orgel gebouwd, zoals in Zeerijp (1645-51) door Theodorus Faber. Het oude '*kerkcken-postijff*' in Zeerijp, wellicht een instrument als dat van de Damster afmetingen, werd bij die gelegenheid voor 300 gulden van de hand gedaan.

Ook de orgels die nog in het koor waren gesitueerd, werden vroeger of later eveneens naar de westwand verplaatst en daarbij omgebouwd, danwel vergroot. In Middelstum gebeurde dit in 1695-96 toen Arp Schnitger een nieuw orgel maakte en daarbij veel oud pijpwerk overnam. In feite zou Hinsz in 1744 een dergelijke werkwijze in Appingedam gaan herhalen, al stond het oude orgel toen hoogstwaarschijnlijk al wel aan de westwand. In Farmsum werd het oude orgel aan de noordwand boven de sacristie pas in 1828 afgebroken nadat het nieuwe Lohman-orgel aan de westwand klaar was.

Volgens het bij de recente restauratie uitgevoerde pijponderzoek van de Mixtuur door Rijksorgelconsulent Wim Diepenhorst blijkt dat de omvang

van het door Bader te vernieuwen orgel F.G.A – c³ was. Volgens Diepenhorst was dat ook het geval in de Bergkerk te Deventer, waar de gebroeders Arnold en Tobias (I) Bader – beide zoons van Daniel – en later vooral in Friesland werkzaam (bijvoorbeeld Dronrijp 1652-57), eenzelfde ladeomvang realiseerden.

De familie Bader maakte vrijwel zonder uitzondering springladen voor Hoofdwerk en Rugpositief en heel af en toe een sleeplade voor een Borstwerk of Pedaal. In Appingedam zal dit dus ook een springlade voor het Hoofdwerk geweest zijn.

Het is heel aannemelijk dat het orgel in 1638 naar de westwand verplaatst is geweest. Diverse sporen leiden tot deze bevinding. Eerst vat ik ze even samen, daarna volgt enig commentaar.

- a. De huidige onderkast heeft nog delen en maatvoeringen die van Bader afkomstig kunnen zijn.
- b. De huidige balgen met een oudere balgstoel dan van Hinsz zijn groter dan die van Hinsz en ook niet in dienst stijl gemaakt. Dergelijke balgen konden boven bij het gewelf in het koor niet staan.
- c. Er stond tot 1948 een apart tegen de kerk aan gebouwd balghuis. De stijl ervan is niet 16de- maar 17de- eeuws.
- d. Er is sprake van geheel nieuwe (grotere) windladen.

Bij a.

De onderkast van het Hinsz-orgel bevat stijl- en regel- als ook paneelwerk dat in een vroeg 17de- eeuwse stijl gemaakt is, zeker niet 16de- eeuws materiaal dat van het De Mare-orgel afkomstig moet zijn. Dit duidt er op dat de orgelkast in 1638 nieuw gemaakt moet zijn. Ook de diepte van de onderkast is afwijkend ten opzichte van het deel vanaf de kranslijst. Hinsz heeft als het ware de smallere consoles tegen de bredere oude kast gemonteerd en deze laten verspringen. Dit is de enig bekende situatie bij een Hinsz-orgel met een dergelijke oplossing.

Bij b.

De nog originele balgen bij het Hinsz-orgel zijn vrijwel zeker nog van Daniel Bader. De inscriptie “1744 neu....? Und?..renovirt d[...urch?] A A Hinsch B Opperman und G Klambeck und Frans C Schnitger mit [...?]” geeft duidelijk genoeg weer dat de oude balgen in 1744 hersteld werden en opnieuw beleerd. Ze kunnen ook niet van De Mare zijn omdat

De vrij diepe onderkast van het Hoofdwerk met 17de eeuwse stijlen en panelen, waarschijnlijk van Daniel Bader (1638).

deze doorgaans veel kleinere balgen maakte, vaak slechts 6 of 7 bij $3\frac{1}{2}$ voet. De huidige oude balgen zijn echter $8\frac{1}{3}$ bij $4\frac{1}{2}$ Groninger voet en dit is groter dan Hinsz ze in deze tijd normaal gesproken maakte. Deze

is bij de kerkrestauratie van 1948-54 vervangen door de huidige balgruimte die boven de toen nieuw gemaakte ingangspartij werd aangebracht, iets verder naar de zuidzijde.

De balgen van Daniel Bader (1638) op de zolder achter het orgel.

Bij d.

Er is in dit geval sprake van geheel nieuwe windladen. In tegenstelling tot de lade-indeling van De Mare plaatsten de Baders de pijpen graag ruim op hun windladen. De grootte en diepte ervan waren natuurlijk ook bepalend voor de (vrij aanzienlijke) diepte van de Hoofdwerk-onderkast. Aan de huidige nog resterende windvoorziening en het oude pijpwerk kan worden afgeleid dat Bader al zover gevorderd was dat hij de delen van de orgelkast, de windladen en balgen klaar had toen hij tijdens het werk eind 1638 plotseling overleed. Begin 1639 deelde de orgelmaker Hindrick Bonnickhuisen, *“als transport hebbende van Daniel Bader”*, mee dat Bader was overleden. Het *“orgel”* was echter *“noch niet veerdich gemaeket van Bader”*. Uit *“de guederen van wijlen daniel Bader orgelmaker”* konden gelukkig verschillende leveranciers van onderdelen worden betaald. Het werk stageneerde uiteraard fors. Hoe nu verder?

Uit hetgeen we over Anthoni Waelckens weten, is het vrijwel zeker dat hij de verbouwing van het orgel heeft voltooid. Er is in het orgel nog een stuk van een voormalige stijl bewaard waar een donkerrode matte kleur op is aangebracht. Dit stijldeel lijkt sterk op dergelijke stijlen van Huisz in Kantens (1660/67). De bouwstijl van Waelckens en Huisz lijken sterk op elkaar. Uitgaande van een tamelijk breed front dat voor de nieuwe windladen nodig was, zou het kunnen zijn dat het tweede klavier geen Rugpositief maar (opnieuw) een Borstpositief was. De mogelijk nieuwe orgelkast zou er dan als mogelijk vergelijkenderwijs uitgezien kunnen hebben als op de bijgaande foto. We zien hier het toentertijd geheel nieuwe door Waelckens als balustrade-orgel gemaakte instrument te Kollum uit 1636 met karakteristieke elementen als de trapeziumvormige zijtorens en frontpijpen met lange voeten en labia met geschilderde gezichten en vergulde figuratie, zoals dat in de school van De Mare in Noordduitsland in die tijd ook gebruikelijk was (onder andere zoals in Osteel [1619] door Edo Evers, een directe leerling van Andreas de Mare). Ook de tekstbanden zijn kenmerkend, alsmede de frontopstelling waarbij de windladen van de beide klavieren naast elkaar gelegen hebben. Zodoende was het Borstpositief eigenlijk bijna een tweede Hoofdwerk en vormde het prestantenkorps hierdoor bij gekoppelde klavieren een volledig dubbelkorps. De klaviatuur was aan de achterzijde aangebracht, evenals bij het Bader-orgel van Dronrijp (1657). Een vergelijkbare binnenaanleg hebben de orgels van Holwierde (Faber, ca. 1635?/Huisz 1662), Zeerijp (Faber, 1645-51), Noordwolde (Huisz, 1658) en Loppersum (De Mare 1562/ca. 1590 en Huisz, 1665) ook gehad, waarin bij de laatste drie genoemde orgels ook een vrij Pedaal was opgenomen. Het orgel in Kantens van de gebroeders Huisz moet in een eerste bouwfasie (rond 1660) er ook ongeveer uitgezien hebben als het Waelckens-concept van Kollum, eveneens weer met de klaviatuur aan de achterzijde.

Hoe Waelckens te werk ging bij voor hem oude orgels, weten we bijvoorbeeld door het nog bewaard gebleven contract met hem uit 1617 met de pastor en kerkvoogden te Middelstum. Hieruit een deel ter illustratie.

“...So is veraccorderet unde vergelicket, datt M Tonies van bovengemelten pastor unde kerckfogeden angenommen hefft to maken het

gereide leveren ohone tho doent offte kosten der kerken, udtbescheide de stelling datt orgell, de de kerkcke darto doen sall, unde na verrichtinge des orgells, wederumme to sick to nemen, bemechtiget sall wesen".

Waelckens kreeg voor dit werk 600 Emders gulden "nu tor tidt ganckbar gelt", in drie termijnen uitbetaald, "unde twe rosenobelen siner husfrowen tott einen geschenke". De duur van het werk zou een jaar zijn. Opvallend is dat er bij de opsomming van de registers in het contract geen Mixtuur of Cimbél voorkomt. Dit kan mogelijk een fout zijn van de kopiist. In het Kollumse orgel is deze, getuige de dispositie, wel aanwezig, ook al is deze pas in 1788 gepubliceerd (N.A. Knock). We zien in de dispositie grote overeenkomsten met het Damster orgel, alhoewel het wel iets groter was dan dat van Appingedam, terwijl het koor in Middelstum ongeveer dezelfde afmetingen heeft.

K O L L U M.

Het Orgel alhier met 2 Hand-Clavieren en één aangehangen Peedaal, heeft navolgende 16 stemmen.

<i>Manuaal.</i>		<i>Borstwerk.</i>	
Præstant	8 voet.	Holpyp	4 voet.
Bourdon	8 v.	Quintadeen	4 v.
Oëtaaf	4 v.	Præst disc.	8 v.
Quint	3 v.	Super Oëtaaf	2 v.
Super Oëtaaf	2 v.	Scherp.	
Waldfluit.		Sexquialter disc.	
Quintfluit	1½ v.	Dulciaan	8 v.
Mixtuur 5, 6 à 7 ft.		Affluiting.	
Trompet	8 v.	Tremulant.	
		Windlofing.	
		Tromgeluid.	
		4 Blaasbalgen.	

NB. Verders een apart

Het Clavier is onder kort Oëtaaf, en loopt boven maar tot twee gestreep a. Het Manuaal is met Springlaaden, Het Borstwerk is met Sleeplaaden.

KOU-

De dispositie van het Kollumer Waelckens-orgel in de verzameling van N.A. Knock, 1788. Waarschijnlijk is er tussentijds op het Borstpositief een kleine wijziging geweest.

Om ons een goed beeld van Waelckens te kunnen vormen is het orgel in Niehove (Gr.) van grote waarde. Waelckens heeft dit instrument in 1632

voor de Mariakerk van Uithuizermeeden gemaakt waarbij ook pijpwerk is gebruikt van het voormalige instrument van ca. 1572-73, mogelijk ook van De Mare. Het is vanwege de bouw van het nieuwe Hinsz-orgel in 1781 verkocht aan de R.K.-kerk van Uithuizen, waar het in 1816 werd omgebouwd door Joachim Wenthin uit Emden. In 1861 is het orgel overgeplaatst naar de nieuwe neogotische R.K.-kerk door de Gebr. Adema en in 1908 opnieuw verkocht aan de kerk van Niehove en aldaar geplaatst door Marten Eertman.

In 2000 is het instrument gerestaureerd door Albert H. de Graaf. Adviseur Jan Jongepier heeft het pijpwerk destijds zeer nauwgezet geïnventariseerd. Zodoende kennen we het inscriptiebeeld van Waelckens goed. We zien hierbij een grote verwantschap met dat van de familie De Mare, maar de kleine verschillen zijn net te groot om als een verschillende pijpmakershand door te kunnen gaan. Wel is het pijpwerk geheel in De Mare-stijl gemaakt. In het front zijn nog geciseleerde pijpen van Waelckens aanwezig die ooit geheel verguld zijn geweest. Bij de deels originele Trompet zien we dezelfde hoge eiken koppen als die van de Dulciaan van Appingedam. Ook in Noordwolde zien we nog in 1658 bij Huisz een zelfde makelij. En zelfs Gerhard von Holy maakte in Marienhafte (Oostfriesland) in 1713 de tongwerkkoppen nog op deze wijze.

Het Damster orgel moest nu opeens twee extra taken vervullen: de begeleiding van de gemeentezang en de complete kerkruimte met klank vullen. Hiervoor was het orgel te klein en daarom zal Waelckens het enigszins hebben moeten uitbreiden. Echter, ondanks de wellicht iets vergrote dispositie zoals hieronder aangegeven, was het instrument toch nog aan de kleine kant voor de grote Nicolaïkerk.

Waelckens heeft de in het Groningerland al aanwezige kleine en overwegend lieflijk klinkende Renaissanceorgels tot kloeke en robuuste instrumenten voor de gemeentezangbegeleiding getransformeerd door het pijpwerk rigoureus te herintoneren. Hij deed dat door de pijpmonden veel hoger op te snijden en de winddruk fors te verhogen. Zo klonk het orgel van Krewerd (1531) vóór 1620 stellig veel lieflijker dan het bijna overluide klankkarakter wat het sindsdien tot op vandaag heeft en wat heden ten dage abusievelijk als origineel 'Renaissance' klankkarakter wordt gezien.

Aan het nog aanwezige oude pijpwerk in Appingedam zien we de soms extreem hoge opsneden die eveneens van Waelckens' hand lijken te zijn. Het Damster orgel kan daarom ook nu nog niet op een lagere winddruk

klinken dan minimaal 74 mm. Dat is relatief hoog voor dit type instrumenten.

De dispositie van het door Daniel Bader en Anthoni Waelckens verbouwde De Mare-orgel was vermoedelijk als volgt:

MANUAAL (F.G.A – c ³)			BORSTPOSITIEF (F.G.A – c ³)		
Dooff	6 voet	(8')	Dooff (discant?)	6 voet	(8')
Holpijp	6 vt	(8')	Quintadena	3 vt	(4')
Octaaf	3 vt	(4')	Octaaf	3 vt	(4')
Holpijp	3 vt	(4')	Superoctaaf	1½ vt	(2')
Fluit	1½ vt	(2')	Fluit	1½ vt	(2')
Sifflet	1 vt	(1 1/3')	Sifflet	1 vt	(1 1/3')
Mixtuur	4-6 sterk		Kromhoorn	6 vt	(8')
Cimbel	3 sterk		Cornet (Zink) discant	6 vt	(8')
Trompet	6 vt	(8')	Regaal	6 vt	(8')

PEDAAL aangehangen (F – c¹)

Tremulant (opliggend, mogelijk met een dubbel bovenblad)

Trommel

Nachtegaal

Drie nieuwe blaasbalgen, van Bader van 8 1/3 bij 4 1/2 voet.

Toonhoogte: nog steeds de lage G-stemming

Stemming: middentoon

De periode 1641-1743

Van deze periode zijn nauwelijks gegevens bewaard, behalve dan enkele fragmenten. Zo werd vanaf 3 juni 1718 Gerhardus Havingha (1696-1753) organist en klokkenist van de Nicolaïkerk, als opvolger van de overleden Harmannus van der Fuick. Gerhardus' vader was de in Groningerland bekende Petrus Havingha die al lange tijd organist was van de Martinikerk en er mede voor heeft gezorgd dat Arp Schnitger in Groningen Stad en Ommeland veel opdrachten kreeg. Naast gratis woonruimte was er voor Gerhardus Havingha tevens de voorwaarde "*het orgel in staat te houden, soo verre als sulx een organist toebehoort en van outs practicabel is*". Ook moest Havingha de trouwboeken van de stad bijhouden. Zo tekende hij ook zijn eigen ondertrouwregister in 1722 toen hij in het huwelijk trad met de uit Appingedam afkomstige Eva

Lysinga. Het huwelijk werd op 22 oktober 1722 voltrokken door ds. G. Alberthoma.

Gezien de vele aantekeningen in een eedgenotenboek van de kerk moet het orgel in deze periode in een slechte staat zijn geweest. Om de reparaties te bekostigen, hield men vier jaren lang per jaar 50 gulden van het traktement van Havingha in (normaal was dat 250 gulden, maar Havingha kreeg dus slechts 200 gulden) en belegde men dat bespaarde geld vervolgens in een orgelfonds.

Deze zuinige handelwijze zal mede een gevolg zijn geweest van een ramp van ongekende omvang die het gehele Waddenkustgebied van Friesland tot in Denemarken toe een half jaar voor Havingha's benoeming trof, namelijk de Kerstvloed van 1717. Appingedam werd hierbij zwaar getroffen en kwamen er grote delen van de stad diep onder water te staan, waren veel huizen vernield of zwaar beschadigd, vielen er veel doden en was er veel vee verdrongen. Dit moet jarenlang een grote impact op het economische leven van de Ommelanden en de stad Appingedam hebben gehad. Het kerkbestuur gaf aan dat ook "*de Kercke bij deze conjuncture van tijt in slegten staet is*" en zij dus meer zorgen had dan alleen het orgel en de stadsmusici. Havingha deed in de tussentijd dan ook maar zelf allerlei reparaties aan het orgel, zo goed en kwaad als dat ging, alsmede ook aan de luidklokken en het carillon. Zo diende hij op 14 januari 1719 een aanzienlijke rekening in bij het kerkbestuur van 165 gulden, 2 stuivers en 7 plakken, terwijl het werk aan de balgen nog werd uitbesteed omdat hij dit teveel echt orgelmakerswerk vond. De aparte rekening daarvoor van de "*puistermaker en andere*" is niet bewaard gebleven. Op 27 augustus 1719 kreeg Havingha opnieuw opdracht het orgel te repareren hetgeen in december 1719 door een drietal stadsbestuurders werd gecontroleerd. Het betrof niet alleen een herstelling maar ook een aanpassing aan de muzikale eisen van die tijd.

Havingha zei dat hij het orgel had "*gerepareert en in staat van de tegenwoordige practicq gebragt*". Welke orgelmaker al eerder de balgen had gerepareerd is niet bekend, maar het zal dezelfde zijn geweest die namens Havingha zeer waarschijnlijk twee nieuwe registers voor het orgel heeft gemaakt: een Octaaf 1 1/3 (2) voet op het Hoofdwerk (wellicht vervanging van de vermoedelijke flauw conische open fluit 2 voet) en een Trechterregaal 6 (8) voet op het Borstpositief in plaats van de waarschijnlijk aanwezige oude Regaal. De makelij van de huidige Octaaf 2 voet duidt op een stijl die wel enigszins aan die van Arp

Schnitger verwant is, maar duidelijk niet van Schnitger of zijn medewerkers is.

De pijpen zijn slordiger gemaakt, dikwandiger en hebben een hoger loodgehalte dan het pijpwerk van Schnitger of Hinsz.

Gezien de vele contacten van Appingedam met Oostfriesland en mogelijk de organistenfamilie Eitzen te Bremen komen hiervoor vier orgelmakers in aanmerking die deze registers gemaakt zouden kunnen hebben, namelijk Matthias Amoor (toen nog in Aurich, twee jaar later in Groningen, Nicolaus Stöver (Weener), of Gregorius Struve (een Schnitgerleerling in Bremen). Hij plaatste in 1713 in het Bremer St. Ansgari-orgel (Van Marten de Mare, 1612) een nieuwe Trechterregaal in het Rugpositief aldaar. Johann Mattheson vertelde hierover (Das neu eröffnete Orchester, 1713): *“Obige Trichterregale sind von einer neuen Invention und sollen am Klange der Menschen-Stimme nicht ungleich seyn. In den Bremischen Orgeln sind deren vier von solcher neuen Art und müssen also von dem alten Trichter-Regal, davon Orchester I pag. 299 gehandelt worden, wohl unterschieden werden”*.

Een orgelmaker die in vrijwel dezelfde trant bouwde was Gerhard von Holy (1686-1736) uit Jever. Von Holy kwam in die periode meermalen langs Appingedam op weg naar Amsterdam en Zwolle waar hij meedong

in de offerte- procedures voor nieuwe grote orgels in respectievelijk de Nieuwe Lutherse Kerk en de Michaelskerk. Beide opdrachten kreeg hij niet. in Zwolle werd het – op aanbeveling van de beroemde Hamburgse organist Vincent Lübeck – Arp Schnitger. Na diens dood in 1719 zou zijn zoon Frans Caspar Schnitger dit fabuleuze orgel gaan maken.

Havingha's ontslag in Appingedam in 1722 ging gepaard met een vervelende kwestie, namelijk dat hem verweten werd het orgel in slechte staat achter te laten. Burgemeester Lambert van der Fuick gaf toen opdracht aan de organisten Peter Thies te Holwierde en Elard (Eilardus)

Pijpwerk uit het Rugpositief van het Von Holy-orgel te Marienhafte (1713)

Eitzen (het is niet bekend waar hij organist was) een rapport uit te brengen. Men besloot daarna dat aan Havingha dan wel het *“berekende tractement zou worden voldaan, mits dat hij de mankerende potties weder in 't orgel sal moeten leveren”*. Wat men hiermee bedoelde is niet bekend.

Havingha's opvolger werd op 18 november aangewezen en tot die tijd zou het orgel *“stille staan”*. Eitzen werd toen benoemd, maar hij moest eerst wel het orgelfonds van de kerkenkas spekken door eenmalig 200 gulden in te leggen (voor die tijd een groot bedrag) waarmee het orgel vervolgens weer kon worden gerepareerd. Bij Eitzen eiste men dus in één keer het bedrag

waar Havingha, over vier jaren uitgesmeerd, hetzelfde bedrag was gekort. Zo hield men het orgel met het uitbuiten van de stadsmusici nog enigszins speelbaar... . Bepaald geen bestuur dat de muziekcultuur een warm hart toedroeg!

Havingha vertrok uiteindelijk begin november 1722, met zijn kersverse echtgenote naar Alkmaar waar hij organist werd van het monumentale

Hagerbeer-orgel dat drie jaren na zijn aanstelling geheel in Noordduitse stijl werd omgebouwd door Frans Caspar Schnitger. Havingha was adviseur bij deze grote ombouw en was mede verantwoordelijk voor de dispositie, waarin hij graag ondermeer een Trechterregaal wilde laten opnemen. Schnitger heeft die daar ook daadwerkelijk gemaakt en de kelen, koppen en stavelhuizen ervan zijn nog aanwezig. Dit register had kennelijk de voorliefde van Havingha.

Havingha's vertrek naar Alkmaar betekende voor hem een grote promotie. Helemaal toen het orgel van de Laurenskerk in 1725 door F.C. Schnitger op gedurfde wijze was omgebouwd, hetgeen voor een belangrijk deel te danken was aan de plannen van Havingha. Sindsdien is het tot op heden goed bewaard gebleven en tot op de dag van vandaag altijd al beroemd geweest. Havingha's Noordduitse stijl vormde een groot conflict met de opvattingen van de Hollandse organisten van die tijd, zodat er in Alkmaar al gauw een heftige polemiek ontstond die jarenlang geduurd heeft. Dit deed Havingha besluiten tot het schrijven van het bekende tractaat *'Oorsprong en Voortgang der Orgelen'*, Alkmaar, 1727. Een spraakmakend geschrift dat weer verweerschriften van zijn Hollandse collega's tot gevolg had. Toen Havingha's vader in 1728 overleed en de post van Groninger Martiniorganist vacant werd, solliciteerde Gerhardus hiernaar, niet in de laatste plaats vanwege alle tegenstand en moedwillige slechte beeldvorming over zijn persoon. Hij werd echter niet benoemd maar de uit Hamburg afkomstige jonge organist Jacob Wilhelm Lustig die, ook toen al, nauwe relaties had met Frans Caspar Schnitger en Albertus Anthoni Hinsz.

De opvolger van Havingha in Appingedam werd dus Elard Eitzen, mogelijk een lid van de bekende organistenfamilie Eitzen die ondermeer organist waren te Bremen en van de Der Aa-kerk in Groningen. Het duurde tot 1724 voor er opnieuw een groter bedrag beschikbaar werd gesteld om het orgel een forse grootonderhoudsbeurt te geven, namelijk. 300 gulden. Dit werk werd opnieuw gedaan door dezelfde orgelmaker van de twee nieuwe registers (uit 1719). Alle pijpwerk zal bij deze grote reparatie (opnieuw?) afgenomen zijn geweest, getuige inscripties van deze orgelmaker op alle oude pijpen, maar nog wel in de F-situatie! Dat betekende dus ook dat de oude toonhoogte (lage G-stemming) van het orgel pas door Hinsz is gemoderniseerd en de toonhoogte pas toen op de destijds al lang gangbare hoogte is gebracht.

Het geopende Rugpositief in Appingedam. Op de voorgrond de nieuwe Trechterregaal naar model van Huisz, Arp en Frans Caspar Schnitger. Een dergelijk register stond ook in het Schnitger-orgel van Alkmaar, mogelijk op wens van Havingha.

Elard Eitzen overlijdt op 15 april 1732 en zijn weduwe heeft geen geld meer in huis om haar man te begraven. Ze klaagt haar nood bij de collatoren die haar daarna tien gulden boven het traktement schenken om *“de verstorvene in den grondt te brengen”*.

Het was daarna afgelopen met de als duur ervaren stadsorganisten, want de opvolger ‘Eltie Ayckens’ werd tevens belast met het tweede Duitse (hier weer die nauwe relatie met Oostfriesland) schoolmeesterschap en het voorzingen in de catechisatie bij een traktement van 60 gulden per jaar.

Het orgel was inmiddels niet meer te stemmen en de balgen waren alweer lek.

Het Hinsz-orgel van 1744

Op 20 juli 1742 werd dan eindelijk de aanbesteding van een nieuw orgel goedgekeurd, waarvoor (opnieuw) een orgelfonds ingesteld werd. Het plan was overigens niet een volledig nieuw orgel maar *“het repareren van het orgel”*. Tot betaling van de *“uijtbesteeding van ’t orgel”* moest voor elk schip turf dat in Appingedam kwam lossen een heffing komen van een gulden, in te vorderen door de oudste kluitmeester.

In het resolutieboek van de collatoren lezen we bij 5 september 1744 het volgende:

“De kerkvooght Albert Hindriks Smit, voorstellende dat het orgel bijna klaer was, versoghte dieshalven soo veel geldt te moogen negotieren als tot betaeling van dat monsieur A. Hinses versoghte dat het orgel hem moghte worden afgenomen, dat de collatoren een offte twee personen moghten nomineeren dewelke het orgel moghten visiteeren ingevolde besteck daervoor gemaakt, hebben collatoren geresolveert dat anstaande Donderdagh sijnde den 10 deser de opneminghe sal geschieden ende sijn tot visitateurs genomineert de organisten W. Lustigh van Groningen en Hero Ippes van Sandeweer de welke door de kerkvoogden daertoe sullen worden versoght”.

Het orgel werd op het raadhuis officieel overgedragen op 10 september 1744 waar de beide keurmeesters bij aanwezig waren en ook de Nicolai-organist Eltje Aijkens (Eltie Aykens). Hinsz wordt bedankt voor *“sijn getrouwe dienste”* en krijgt daarvoor vier ducats extra. Lustig ontvangt

zal gescheiden, ende syn tot visitateurs genomeest.
De organisten W. Lustigh van Groningen ende Hero
Ippes van sande weer derwelke door de kerk voorgden daer
toe sullen worden versoght

vergaderinge van collatoren

den 10 septemb^r 1744

De president proponende dat de visitateurs die ingevolge acte van den
5 septemb^r door collatoren benoemt ^{W. Lustigh} alhier present waren, of men
deselve niet op het Raethuis soude laeten komen, om an haer
sijffens onse organist sijkens te doen versochen, om het orgel in
gesolge bestecht te moogen visitieren, sijnde bovengenoemde, in
vergaderinge versochten, en is haer s^d door de president uit
naeme van collatoren sulcke voorgedragen, derwelke hetselve
hebben angenommen, nae gedaene visitatie mondelijck rapport
hebbende gedaen an collatoren, dat deselvjge het orgel ingevolge
bestecht seer wel en boven ordinare hadden bevonden, sijnde
de visitateurs door de president voor haer angewende, ~~voor te laten~~
benoeffens Mr A. H. Hinsz voor het maeken van het orgel
in Nicolai kerke ontrent syn ~~getrouwe~~ dijnster te sonen bedanket
ende de kerk voorgden sijn organiste ge authorijst om de betalinghe
an Mr A. H. Hinsz te voldoen: benoeffens voor het op nemen ~~and~~
visitateurs tot en decem^r An de organist ^{W. Lustigh} van Groningen vier
ducations An de organist van sande Hero Ippes twee ducates, ~~regh~~
Boven dien an de ~~st~~ opperman en P. Clambeck als knechten
van A. H. Hinsz Dier een ducation

Deel van de tekst uit 1744 zoals hiernaast geciteerd uit het Stadsresolutieboek.

eveneens vier ducations, Hero Ippes twee (!) en de beide knechten van
Hinsz, de heren W. Opperman en G. Klambeck elk één ducaton.

In dezelfde vergadering van 10 september werd door de keurders eveneens verslag uitgebracht. Zij waren opgetogen over het resultaat en verklaarden dat zij het *“ingevolge besteeft seer wel en boven ordinare hadden bevonden”*. Ze adviseerden om de laatste termijn aan de orgelmaker te betalen. De beeldsnijder Casper Struiwigh die al het fraaie lof- en snijwerk aan het orgel had gemaakt, werd pas veel later uitbetaald nadat hij het kerkbestuur daartoe nadrukkelijk had gemaand. Hoeveel Hinsz en Struiwigh betaald kregen, is niet bekend.

Inderdaad is het Hinsz-orgel van Appingedam in 1744 niet een geheel nieuw orgel geworden, alhoewel het uiterlijk anders doet vermoeden. Het zelfde zien we een jaar eerder in de Bovenkerk, en tien jaar later in de Buitenkerk, beide te Kampen, waar Hinsz in zijn nieuwe orgels aldaar, met een geheel nieuwe kast op nieuwe galerij, veel registers overnam van het vorige instrument. Het is een werkwijze die zijn illustere voorgangers vader en zoon Schnitger ook al toepasten, zoals bij het Groningse Martiniorgel. Hierbij moet worden aangetekend dat Hinsz in Appingedam kennelijk extra gebonden was aan een krap budget en nog meer oud pijpwerk overnam dan gebruikelijk was.

De methode was even simpel als efficiënt: wanneer er waardering was voor het (pijp)werk en balgen van voorganger orgelmakers behielden zowel Schnitger als Hinsz dit materiaal en pasten ze het in binnen het nieuwe concept. Wat ze meestal als verouderd zagen waren de orgelkasten, windladen, het regeerwerk, de klaviatuur, de mensuren van het pijpwerk en een deel van de tongwerken.

Ook in Appingedam zien we deze visie terug, alleen dan nog terughoudender, dus ten gunste van het oude pijpwerk. Hinsz behield hier vrijwel alle overgeleverde oude pijpwerk alsmede de oude balgen en een deel van de HW-onderkast, maar vernieuwde verder al het andere, zoals de overige orgelkasten met ornamentiek en complete galerij, de windkanalen, windladen, mechanieken, de klaviatuur en allerlei pijpwerk ter completering van het oude, waarbij het oude pijpwerk werd ingepast in zijn klankconcept. Dus niet andersom, nl. dat Hinsz zich volledig richtte naar het oude pijpwerk. De orgelkast is hier dus niet geheel nieuw gemaakt. Vooral de onderkast van het Hoofdwerk bevat oude delen. Wat betreft het pijpwerk mag het wel een opvallende keuze worden genoemd dat Hinsz, gezien de tijdperiode, als basisregister voor het Hoofdwerk (Manuaal) niet koos voor een Quintadena 16 voet maar een zeer wijde Bourdon 16 voet. Dit kennelijk naar aanleiding van de zeer wijde

gemensureerde zeer oude fluitregisters 8 en 4 voet op het Manuaal, waar hij veel waardering voor moet hebben gehad. Het is hier overigens de eerste keer in zijn oeuvre dat Hinsz een zestienvoets Bourdon disponeerde. In zijn latere orgels (na Almelo, 1754) wordt dit standaard en verdwijnt de Quintadena 16 voet, behalve nog een keer in Hallum en ombouw van het Schnitger-orgel van Noordbroek (1767 en 1768). Een tamelijk direct voorbeeld van navolging van deze werkwijze vormt het voormalige Schnitger-orgel te Middelstum dat in 1863 werd vervangen voor het nog steeds aanwezige Van Oeckelen-orgel. Daar handhaaft Schnitger op het Hoofdwerk een bestaande Bourdon 16 voet en een Cornet 2 voet bas, zijnde de oude Zink die in het contract met Waelckens in 1617 al was genoemd. Voor een dergelijk orgel (totaal vijftien registers) durfde Schnitger het kennelijk toch aan slechts drie oude balgen (16de eeuw danwel 1617) te handhaven die van bescheiden afmetingen waren: 6 bij 3½ voet. Dan waren de drie oude balgen in Appingedam een ware luxe omdat ze zelfs groter waren dan Hinsz ze zelf in deze periode maakte. Hij hoefde ze slechts te herstellen en opnieuw te beleren.

Hinsz nam in Appingedam dus al het oude pijpwerk over, met uitzondering van de mogelijke frontuitbreiding van Waelckens. De oude pijpen die slecht waren – vooral het kleinere loden pijpwerk beschadigt relatief gauw – verving Hinsz door nieuwe pijpen van eigen makelij, zowel in materiaal als in (veel engere) mensuur. Ook gebruikte Hinsz zo hier en daar oude pijpen uit eigen voorraad die niet door hemzelf gemaakt waren. Zo staan er in de Mixtuur wijde en enge pijpen kris kras door elkaar. Voorts werden er in allerlei oude registers vele tientallen pijpen vernieuwd, des te kleiner de pijpen waren des te meer nieuwe er tussen gezet werden. Voor alle door Hinsz overgenomen registers moesten voor het groot octaaf pijpen worden bijgemaakt. Geheel nieuw werden alle frontpijpen en de binnenpijpen van de frontregisters en verder op het Hoofdwerk de Bourdon 16 voet (geheel metaal) en Trompet 8 voet, op het Rugpositief de Fluitdoes 8 voet en de Sexquialter. De bestaande Trechterregaal was zeer waarschijnlijk nog vrij nieuw (slechts 25 jaar), zodat Hinsz deze zonder problemen kon overnemen. Hinsz disponeerde bij zijn nieuwe orgels van een vergelijkbare grootte hetzij een Vox Humana of een Dulciaan in de Rugpositief. De Dulciaan was er al in het Hoofdmanuaal en de ‘Vox Humana’ eigenlijk ook al in de vorm van de Trechterregaal (zie de opmerking van Mattheson op pag. 25).

De door Hinsz gerealiseerde dispositie werd pas voor het eerst gepubliceerd in 1788 in de dispositieverzameling van Nicolaas Arnoldi Knock:

A P P I N G A D A M.

Het *Orgel* alhier met 2. Hand-Clavieren, en één aangehangen Pedaal, heeft navolgende stemmen.

<i>Mannuaal.</i>		<i>Reg-Positif.</i>	
Præstant	8 voet.	Præstant	4 voet.
Bourdon	6 v.	Fluit does	8 v.
Holpyp	8 v.	Quintadeen	4 v.
Oftaaf	4 v.	Super Oftaaf	2 v.
Holpyp	4 v.	Fluit	2 v.
Oftaaf	2 v.	Sifflet	1½ v.
Sifflet	1½ v.	Sexquialter	2 ft.
Mixtuur gch.	4 ft.	Tregter Regaal	8 v.
Cymbel	3 ft.	Affluiting.	
Trompet	8 v.		
Dulciaan	8 v.		
Cornet	2 v.		
Affluiting.			
Tremulant.			

Gemaakt door
H. H. Hinsch

De oude toonhoogte van een kwart lager kwam Hinsz bijzonder goed uit, want hij kon eenvoudig alle F-pijpen als C-pijpen inzetten omdat ze precies hetzelfde klonken. Wel moest Hinsz de beschadigde pijpranden herstellen. Hij deed dat door alle pijpen net iets in te korten zodat er weer nette randen overbleven. Daardoor werd de toonhoogte een kwarttoon verhoogd. Daarmee kwam deze nu een kwarttoon boven onze huidige normale toonhoogte. In Hinsz' tijd werd dit '*netto koortoon*' genoemd. Ook dit is iets afwijkend bij wat Hinsz normaal gesproken in deze periode deed, namelijk een halve toon boven normaal en gewoon '*koortoon*'. Deze afwijking is dus louter in de praktijk ontstaan vanwege het oudste pijpwerk.

De kleur van het orgel is momenteel onbeschilderd, met in de antiekwas gezet eiken en een aantal accenten in bladgoud. Een fraai voorkomen dat aldus is gecreëerd bij de restauratie van de orgelkasten en de galerij midden jaren zestig van de vorige eeuw, waarbij de inmiddels sterk

verweerde laklaag, aangebracht in de tijd dat van Van Oeckelen aan het orgel werkte, werd verwijderd. Van Oeckelens werk werd in deze tijd beschouwd als inferieur en van geen enkel niveau of stijlbesef getuigend, ook omdat het ‘romantisch’ was. In de neobarokke doctrine van die tijd werd dit als heel normaal geponeerd. We kunnen het ons anno nu niet meer voorstellen ... Het uiterlijk van het orgel heeft echter vóór en bij Hinsz wel degelijk kleur gehad, getuige een klein deel van een – reeds genoemde – 17de- eeuwse kaststijl waaraan nu het wellenbord van het Hoofdwerk hangt. Hierop bevindt zich een matte donkerrode effen kleur die stellig de kleur van 1638 representeert. Deze kleur komt vrijwel overeen met de oude kleur die het Müller-orgel in de Grote Kerk te Leeuwarden heeft gehad en sinds 1978 ook weer heeft. Enkele kleurrestanten onder aan het Rugpositief doen echter vermoeden dat het Hinsz-orgel vanaf 1744 olijfgroen van kleur is geweest, evenals de orgels te Loppersum (vanaf 1735) en het Groningse Martiniorgel (vanaf 1740). Het lof- en snijwerk is waarschijnlijk ook geheel verguld geweest zoals meer Hinsz-orgels laten zien. De schachten van de pilaren waren van een napoleon-rouge marmer-imitatie voorzien en de pedestal van een zwarte -, en de kapitelen van een crème marmerimitatie. Een dergelijke kleurstelling is nog origineel aanwezig bij de Hinsz-instrumenten in de Bovenkerk te Kampen (1743) en te Midwolda (1772).

De periode 1746-1884

Tot aan 1782 heeft Hinsz het orgel zeker in onderhoud gehad. Er zijn geen orgels van hem bekend waar dat niet het geval is geweest. Over het reguliere onderhoud in deze periode zijn er geen archieven die daarover iets kunnen melden. Waar dat wel het geval is, zien we dat er ongeveer om de 30 à 40 jaar een grotere reparatie plaatsvindt. Dat zal dus in Appingedam rond 1770 het geval zijn geweest.

Vanaf 1783 is het archiefprotocol van rekeningen bewaard gebleven. Vanaf dat jaar, en na 1785 toen de orgelmakerij was overgenomen door Hinsz' stiefzoon Frans Caspar Snitger Jr. en door Snitger & Freytag, compagnons vanaf 1788, wordt er elk jaar (behalve in 1798) klein onderhoud en stemwerk verricht. Voor hoeveel geld vermeldt het archief niet, maar het ging hierbij altijd om het vaste contractbedrag, variërend van 12 tot 15 gulden voor orgels van deze omvang.

1810-11

In 1810-11 is er sprake van een grote reparatie, c.q. grootonderhoud, grenzend aan volledige restauratie.

Het opschrift op het Rugpositief dat het orgel in 1810 “*gerenoveert*” is, waarbij ook de kerkvoogden van die tijd vermeld worden, verhaalt dus van dit feit. Het ging deze keer om een aanzienlijke som geld. Op de C-pijp van de Quintadena 4 voet in het Rugpositief staat gegraveerd: “*Herman Eberhard Freytag 1811*”. En op Cis: “*1810 P.I. Hashema*”. En idem bij de Fluit 2 voet op C: “*Herman Freytag 1811*”. Wanneer dit soort inscripties werden aangebracht, betekende dat altijd dat alle pijpwerk van de laden was genomen, hetgeen dus groter werk impliceert. Heinrich Hermann Freytag echter overleed in dit jaar 1811. Het werk zal door zijn meesterknecht Johan Wilhelm Timpe en enkele werknemers voor de weduwe Freytag zijn voltooid, met hulp van de jonge zoons van Freytag, Herman Eberhard en Barthold Joachim. Herman graveerde zijn naam in bijna elk orgel waaraan iets groter werk werd gedaan. Hij was toen nog maar vijftien jaar.

Uit diverse grootonderhoudscontracten met H. E. Freytag zijn we redelijk goed op de hoogte hoe hij dit werk aanpakte. In feite repareerde hij slechts wat stuk was, of verving iets wanneer het niet anders kon. Balgen werden opnieuw beleerd, windkanalen en windladen gerestaureerd, frontpijpen gepolijst, kapotte pijpen gerepareerd en de allerslechtste vervangen, mechanieken hersteld en opnieuw ingeregeld, de intonatie doorgelopen op basis van de bestaande klankgeving. Ook de toonhoogte en stemming bleven onveranderd.

Of na dit werk het onderhoud bij de familie Freytag is gebleven of dat Lohman of Timpe dit had overgenomen, is niet bekend. Feit is dat Petrus van Oeckelen al tamelijk vroeg in de tijd het onderhoud krijgt. Dat duidt er op dat het wel eens Timpe geweest kan zijn die het orgel een tijdlang heeft onderhouden.

1842

Van het onderhouds- en restauratiewerk van Petrus van Oeckelen weten we slechts de bedragen die aan de grote reparaties zijn uitgegeven en enkele citaten uit offertes dienaangaande. Pas uit de archiefstukken van de restauratie van 1967-1970 door Van Vulpen kon worden opgemaakt wat er in de loop van de tijd aan het orgel was hersteld en gewijzigd.

Ook in deze periode kijken de Damsters niet alleen naar Groningen maar ook weer naar Oostfriesland. Op 28 april 1842 ligt een “...*bestek en begrooting van kosten, opgenomen door Hifker, orgelmaker te Emden...* elfhonderd gulden. Met Hifker zal Wilhelm Caspar Joseph Höffgen, een gewezen gezelschap van Timpe, zijn bedoeld. Kennelijk vond men dit te duur, waarna Van Oeckelen werd verzocht een prijsopgaaf te doen. Op 20 augustus 1842 wordt de visie van Van Oeckelen besproken: dat de kosten van het foliën van de frontpijpen van Hinsz dan wel slechts f 150,-- zou kosten, en een geheel nieuw front f 815,-- terwijl hij er eigenlijk f 300,-- meer voor zou moeten vragen. Van Oeckelen vindt zijn bod voor nieuwe frontpijpen daarom dus “*hoogst billijk*” omdat volgens hem de oude pijpen na het foliën “*na verloop van tijd weder in dezelve staat zouden zijn als die thans waren*”.

Broekhuizen noemt in zijn handschrift (ca. 1850) de oude dispositie, terwijl in 1842 er wel registers zijn gewijzigd. Want hij zegt: “*in 1842 [gerepareerd] door P. van Oeckelen met een nieuw front en stemmen*”. Dat Broekhuizen vier balgen noemt is niet juist. De oude balgstelling laat zien dat er geen vier balgen gelegen kunnen hebben en er is ook geen enkel spoor ervan aanwezig.

Gezien de inscripties en de weinige slagletters, die bovendien van het vroegere Van Oeckelen-type zijn, zijn hoogstwaarschijnlijk de Quint 3 voet en Salicionaal 8 voet in 1842 door Van Oeckelen in het orgel geplaatst. Waarbij de 8 voet kwam op de plaats van de Sifflet 1 1/2 voet en de Quint 3 voet op de plaats van de Cimbels 3 sterk. Voor de laatstgenoemde stem werd een opdik op de oude Cimbels 3 gemaakt. In het Rugpositief is toen hoogstwaarschijnlijk de Sexquialter verkleind tot het tot 1884 aanwezige 2-voets koor (een extra Octaaf 2 voet) en is de overgebleven ruimte benut voor een Viola di Gamba 8 voet. Een deel van het quint-koor verhuisde naar de Mixtuur om daar voortaan vanaf dis² als 5 1/3-voetskoor te fungeren.

De wijze waarop Van Oeckelen de windvoorziening heeft uitgebreid met een extra windkanaalsysteem, populair gezegd een ‘bypass’, om het wegzakken van de wind met ontstemming als gevolg tegen te gaan, doet vermoeden dat dit werk eveneens in 1842 is uitgevoerd. Van Oeckelen maakte daarvoor een nieuw staand hoofdkanaal waaruit hij vanaf de vloer een extra windkanaal aanlegde naar de C-windlade van het Hoofdwerk en een tweede toevoer kanaal naar het Rugpositief, alsmede een dubbele Rugpositief-afsluiter. Zie hierover verder bij het werk van de nu

uitgevoerde restauratie. De kosten van het werk in 1842 zijn niet bekend, maar moeten aanzienlijk zijn geweest.

1843-1947

Van Oeckelen heeft het orgel naast reparaties en bij restauratiewerk in enkele fasen aanmerkelijk gewijzigd, waarbij niet in alle opzichten duidelijk is in welk jaar welk (overig) werk na 1842 werd uitgevoerd. Een en ander gebeurde in 1869 voor *f* 1.246,--, in 1876 voor *f* 2.152,96 en in 1884 voor *f* 1.650,--. Daar tussendoor werden het orgel en de preekstoel in 1879 nieuw gelakt. Waarschijnlijk is het orgel bij het werk in 1869 al zwart geschilderd, waarbij veel profielen met bladgoudbiezen werden afgezet en werd het snijwerk onder en boven de pijpen tevens van zogeheten ‘schildersgoud’ voorzien. Zo werd een fraai en rijk uiterlijk verkregen, een procedé dat Van Oeckelen vaak heeft toegepast. Niet

alleen bij zijn nieuwe orgels deed hij dit, maar ook bij restauraties, kennelijk om daarmee te laten zien dat het Van Oeckelen was die óók dit of dat orgel had gerestaureerd. Een slimme manier van PR! Op de getoonde foto uit 1911 is de vergulding van Van Oeckelen op het snijwerk duidelijk te zien.

Ondanks de bedragen en het vele werk (zie onder) dat aan het orgel werd verricht, ging de algehele toestand van het instrument toch langzamerhand achteruit. In een gesprek van de kerkvoogden met (waarschijnlijk Anthonie) van Oeckelen op 25 mei 1882 werd de toestand van het orgel uitvoerig besproken. Van Oeckelen raadde het verder stemmen van het orgel af, omdat eenvoudig stemmen niet meer hielp. Vernieuwing van de windvoorziening zou f 350,-- kosten en een geheel nieuw orgel f 5.000,--. Er werd geconstateerd dat het orgel nog wel *“eenige jaren”* gebruikt kon worden, *“doch telkens langzamerhand zou moeten verminderen en tot niets zou verslijten”*.

De kerkvoogden hoorden het aan, maar Van Oeckelens pleidooi mocht toen nog niet baten: *“Hebbende Kerkvoogden besloten voorhands geene herstelling aan het orgel te doen, omdat ook de kas van het orgel geen geld heeft”*.

Een voorstel van de Gebroeders Van Dam uit Leeuwarden van 7 september 1883 ging echter veel verder. Van Dam stelde voor het hele orgel te vernieuwen in de trant zoals zij dat al eens hadden gedaan bij het Bader-orgel (Tobias I en Arnold) van Ternaard (Fr., 1656-57). Van het Damster orgel zou in dat geval alleen het front overgebleven zijn en enkele oude registers. Van Dam stelde namelijk de volgende elementen voor:

- a. Het *“vooruitbrengen van de groote Orgelkast”*.
- b. Daardoor werd ruimte gecreëerd voor een nieuwe windvoorziening met omkisting. Daar bovenop het Pedaal te plaatsen.
- c. Een nieuw vrij Pedaal.
- d. Een nieuwe grote magazijnbalg.
- e. Een nieuwe klaviatuur met 56 toetsen en deze plaatsen aan *“een der beide zijden van de groote kast”*.
- f. Twee nieuwe windladen.
- g. De Rugpositiefwindlade te plaatsen in een nieuw Bovenwerk.
- h. Een nieuwe Trompet 8 voet op het Hoofdwerk en Viola di Gamba op het Bovenwerk.
- i. De bestaande Viola di Gamba door een krachtige intonatie tot Violon 8 voet veranderen.
- j. Herstellen van de frontpijpen.

Totale kosten: f 4.640,-- met 20 jaar garantie.

Kennelijk waren de kerkvoogden door een dergelijk voorstel zo geschrokken dat ze toch weer met Van Oeckelen gingen praten.

Uiteindelijk kwam daar een herstelplan uit dat de al genoemde f 1.650,-- ging kosten. We mogen de zuinige kerkvoogden van destijds in dezen toch zeer dankbaar zijn! Wanneer Van Dams voorstel was doorgegaan, was een uniek orgel qua meubel en de mechanische aanleg van ca. 1572 en 1744 vrijwel geheel verdwenen.

In de vergaderingen van de kerkvoogden van september en oktober 1891 kwam het vastzetten en weer in werking stellen van het 2-voets Fluitregister van het Rugpositief ter sprake. In september werd Van

Rechtsboven het iets naar links gesitueerde balghuis tegen de westmuur van de kerk. Dit balghuis moet in 1638 voor dit doel zijn gemaakt. Deze situatie was tot 1948 aanwezig.

In 1954 werd deze gewijzigd in het kader van de nieuwe toegang naar de kerk, waarbij het nieuwe kerkportaal in het midden kwam, op de fundamenteën van de allereerste toren.

Oeckelen verzocht “...om het fluitregister van het voorstel hetwelk door hem bij het stemmen is vastgezet weer los en bruikbaar te willen maken, welk besluit is uitgevoerd...”.

In oktober werd de antwoordbrief van Van Oeckelen hieromtrent besproken. Van Oeckelen: “In antwoord op uw letteren zijn wij zo vrij u met het vastzetten van de Fluit 2 voet een weinig in te lichten; u zal zich herinneren dat wij voor eenige jaren toen het orgel gerepareerd is een

nieuwe Viola di gamba in het Positief hebben gemaakt; om nu dat register voldoende plaats te geven is, omdat zoo wij menen er drie tweevoeten in waren, die eene tweevoet vervallen en dientengevolge vastgezet.

Niet twijfelende of bovenstaande inlichting zal voldoende zijn u te doen begrijpen dat wij geen bruikbaar register zouden vastzetten ...”.

Wat moet er in de tussentijd wat dit betreft gebeurd zijn? In het Rugpositief stonden vóór de demontage van het orgel in 1955 een Fluit Travers 8 voet discant (op de plaats van de Sifflet 1 1/2 voet), daarachter een Viola di Gamba 8 voet (op de plaats van de Sexquialter) en een doorslaande Clarinet 8 voet (als vervanger van de Trechterregaal 8 voet. Wanneer er drie 2-voets registers zouden zijn geweest, waarvan Van Oeckelen dan één als onnuttig vastgezet zou hebben, moet het hebben gehandeld om de Superoctaaf 2 voet, de Fluit 2 voet en het 2-voets koor van de later volledig weggenomen Sexquialter, waarbij dan de Fluit 2 voet vervolgens werd vastgezet.

Blijkbaar is in 1884 de bestaande Viola di Gamba (mogelijk van 1842) vervangen door een nieuw, krachtiger exemplaar van waarschijnlijk wijdere mensuur. Daardoor moest het nog aanwezige 2-voets koor van de Sexquialter definitief vervallen, waardoor de sleep van de Fluit 2 voet weer in werking kon worden gebracht.

Uit Van Dams offerte kan worden opgemaakt dat Van Oeckelen de Hoofdwerktrompet pas in 1884 heeft vervangen door een nieuwe. Anders was het idee van Van Dam in 1883 om een nieuwe Trompet te maken niet geopperd. Zelfs de Van Dam's zouden een vrij nieuw register van hun aartsconcurrent niet zomaar vervangen en nieuw maken!

Over de periode daarna tot aan 1948 zijn we weer uiterst miniem geïnformeerd en daarom weer aangewezen op hypothesen. Of Van Oeckelen het onderhoud tot aan het eind van het bedrijf in 1918 is blijven doen, valt te betwijfelen, omdat in het handschrift Van Meurs melding wordt gemaakt van een door J. Doornbos vervaardigde pneumatisch aangesloten Subbas 16 voet achter de orgelkast tegen de muur. Jan en zijn zoon Klaas Doornbos waren zeer succesvolle, want goedkope, orgelmakers en werkten zeer concurrerend voor de gesettelde Van Oeckelen. Doornbos maakte ook een nieuw pedaalklavier (C-f¹), een nieuwe manuaal- en pedaalkoppel en plaatste een windmachine. De oude

schuifkoppel werd vastgezet. Dit werk zal in de jaren twintig van de 20ste eeuw zijn uitgevoerd.

In deze periode werden er verder echter geen grote werkzaamheden aan het orgel verricht, getuige de uitermate slechte toestand van het instrument net voor de demontage. Deze was, door de inkisting – zonder overdruk – gedurende de grote kerkrestauratie, er bovendien niet beter op geworden. Het orgel ‘speelde nog’, maar daar had je het ook mee gezegd.

Toen Klaas Doornbos in 1951 overleed, heeft Mense Ruiter uit Groningen het onderhoud van hem overgenomen. Het latere bedrijf Mense Ruiter Orgelmakers BV heeft dit met veel toewijding uitgevoerd tot aan de restauratie van Van Vulpen toe. Nadat in 1980 de garantieperiode bij Van Vulpen was verlopen, kwam het onderhoud opnieuw bij Mense Ruiter terecht tot aan het begin van de meest recente restauratie.

Aan de restauratie van het orgel van 1967-70 is een lange periode voorafgegaan van onderzoek en discussie hoe het instrument moest worden gerestaureerd. Al in 1958 werd er een globale inventarisatie gemaakt van alle orgeldelen, waarbij de wijzigingen door de tijd heen in kaart werden gebracht.

Hieronder worden tevens de wijzigingen op een rijtje gezet die sindsdien zijn gesignaleerd tijdens de restauratie van 2016-2017 zodat zodoende een completer beeld ontstaat van de geschiedenis van het orgel, vooral van die in de 19de eeuw. In 1948 was de toestand van het orgel dus als volgt:

Hoofdwerk (van voren naar achteren):

- Front: Pijpwerk van Van Oeckelen van 1842. De oorspronkelijke kleine dubbele halfrond aflopende buitenvelden zijn vervangen door één niet sprekend buitenveld met lange pijpen.
- De grootste metalen pijpen van de Bourdon 16 voet van Hinsz (C – A) zijn vervangen door grenen exemplaren van Van Oeckelen. De Ais t/m gis⁰ zijn een toon opgeschoven.
- Het groot octaaf van de Holpijp 8 voet bestaat uit eiken pijpen van Van Oeckelen, de pijpen van fis⁰ t/m d¹ zijn eveneens van Van Oeckelen, maar dan van metaal (de overige pijpen zijn nog van De Mare en Hinsz).

- De Octaaf 4 voet is een halve toon opgeschoven. De C-pijp is van Van Oeckelen.
- Bij diverse oude open pijpen zijn baarden aangebracht van oud metaal, maar met later soldeertin. Wellicht is dit door Van Oeckelen gedaan.
- Een Salicionaal 8 voet van Van Oeckelen op de plaats van de Sifflet 1 1/2 voet.
- Een Quint 3 voet van Van Oeckelen op de plaats van de Cimbél (met opdik op de oude pijpstk).
- De Mixtuur had vanaf dis² een 5 1/3-voets koor gekregen. Dit koor blijkt vooral met Sexquialterpijpen van het Rugpositief bezet te zijn.
- Een Trompet 8 voet van Van Oeckelen met metalen stevens (1884) in plaats van de Trompet van Hinsz (of De Mare?); de afdrucken en maten van de oorspronkelijke houten stevalhuizen zijn nog goed herkenbaar.
- De Cornet 2 vt bas is uitgenomen en ligt boven op de Hoofdwérkkast. Diverse kleine onderdelen ervan ontbreken.

Rugpositief (van voren naar achteren):

- De frontpijpen van de tussenvelden zijn vervangen door één lang veld. De sprekende frontpijpen van Hinsz van deze tussenvelden zijn aanvullend op de lade gezet.
- De Quintadena 4 voet is een kwint opgeschoven en fungeert als Fluit 4 voet.
- Op de plaats van de oude Sifflet 1 1/2 voet staat nu een Fluit Travers 8 voet discant. De oude basgaten van rooster en stok zijn nog zichtbaar; de stokgaten zijn dichtgestopt.
- Op de plaats van de Sexquialter staat een (vrij nieuwe) Viola di Gamba 8 voet. De oude stok- en roostergaten zijn nog zichtbaar.
- Een Clarinet 8 voet staat op de plaats van de oude Trechterregaal. Het oude eiken stevalblok dat er stellig zal zijn geweest, is daarbij kennelijk verwijderd.

Overige wijzigingen:

- De windvoorziening is door Van Oeckelen in 1842 gewijzigd, zoals al eerder is beschreven. In 1884 is door Van Oeckelen daaraan nog een schokbalg toegevoegd. Deze bevindt zich onder de Hoofdwérkwindlade (Cis-kant) .

- Achter de hoofdkast staat tegen de achtermuur een pneumatisch aangesloten Subbas 16 voet van oregon pine. Van het aangehangen Pedaal is het wellenbord beweegbaar gemaakt als Pedaalkoppel.
- Het Pedaalklavier is modern en zal in dezelfde tijd zijn aangebracht als de Subbas.
- De orgelbank is nog oud (Hinsz) en provisorisch verstevigd. Een oude laklaag (waarschijnlijk van rond 1920) is hier nog op aanwezig.
- De oorspronkelijke schuifkoppel was vervangen door een trekkoppel.
- Een nieuwe windmachine was naast de balgen in de balgkamer geplaatst.

Voor het overige is het orgel nog in oorspronkelijke staat, alleen dan in een dramatisch slechte toestand. Lekke balgen met op de draaipunten vermolmde treden, lekke windkanalen en windladen, rammelende, uitgesleten en geheel ontregelde mechanieken, door houtworm sterk aangetaste eiken klaviertoetsen met ingesleten ivoren klavierbeleg (nog wel van 1744). De registerplaten zijn nog oud, (Hinsz?, aangepast door Van Oeckelen).

De periode 1948-1967 en de restauratie van 1967-1971

De tijd van de zeer intensieve kerkrestauratie brak aan. Door Monumentenzorg werd aan de Orgelcommissie van de Raad voor Kerk en Eredienst van de Nederlands Hervormde Kerk gevraagd de toestand van het orgel in kaart te brengen. Pas in 1950 werd de Orgelcommissie van de Nederlands Hervormde Kerk (NHOC) officieel geïnstalleerd, maar intussen waren de adviseurs Lambert Erné en Johannes Gerard Leg ne al wel werkzaam bij de hierboven genoemde voorloper van de NHOC.

Gelukkig is van deze periode veel archiefmateriaal bewaard gebleven. Veel meer dan van de voorgaande periode. Daarom kan een beter beeld gegeven worden van het gedachtegoed in deze tijd en van de moeizame besluitvorming hoe het orgel uiteindelijk gerestaureerd moet worden. Ik vind ik het belangrijk er reeds hier de nodige aandacht aan te besteden omdat deze restauratie tevens een ommekeer betekende in de Nederlandse orgelrestauratiegeschiedenis van de laatste halve eeuw bij de zoektocht naar een meer verantwoorde en meer stijlzuivere wijze van restaureren op basis van gedegen onderzoek.

Erné bezocht eind juli 1948 het Damster orgel en ontdekte boven op de hoofdkast de zeer vervuilde Cornet die blijkbaar jaren eerder uit het orgel was genomen. Erné raadde met klem aan dit register door de orgelmaker Mense Ruiter te laten herstellen en weer terug te plaatsen om zo deze stem goed te kunnen behouden. Waarschijnlijk had Ruiter het orgel inmiddels in onderhoud gekregen na de periode dat Klaas Doornbos uit Groningen dit had gedaan.

In 1949 werd het orgel ingekist. De grote kerkrestauratie was inmiddels al enige tijd bezig.

Op 4 december 1952 vroeg de Kerkvoogdij aan Mr. A. de Jong, secretaris van de Vereniging van Kerkvoogdijen in de Ned. Hervormde Kerk, advies met betrekking tot het verkrijgen van subsidies en welke weg daartoe moest worden bewandeld. Men had daarvoor al advies ingewonnen bij de ‘Klokken en Orgelraad’, maar men zag op tegen de kosten. Er waren inmiddels immense bedragen aan de kerkrestauratie besteed en wanneer die voor het orgel er nog eens bij kwamen, zag men dat niet zo zitten.

Het antwoord kwam op 12 december: weinig kans op subsidie, maar vraag het aan de *“Rijkscommissie voor Monumentenzorg”*, of ga in overleg met de Orgelcommissie van de Ned. Herv. Kerk (NHOC). De Jong raadde aan eens advies te vragen aan de collega-kerkvoogden van de Martinikerk te Bolsward. Men had daar een speciale eigen orgelcommissie gevormd om een provinciale actie op touw te zetten.

In de periode daarna volgde jarenlang een uitgebreide correspondentie tussen de Kerkvoogdij, Mense Ruiter, Van Vulpen uit Utrecht, de Rijkscommissie voor Monumentenzorg en de NHOC.

Voor het vervolgtraject tot en met de restauratie van 1967-70 beperk ik mij in het kader van deze brochure tot de hoofdzaken.

Het blijkt dat men in de beginjaren vijftig zeer serieus heeft overwogen het orgel aansluitend aan de kerkrestauratie (gereed 1954) niet alleen te restaureren, maar ook uit te breiden met een vrij Pedaal. Wat er dus bij de huidige restauratie is gebeurd, werd al in die tijd, 65 jaar eerder, als noodzaak gevoeld.

- Op 13 januari 1953 leggen de Kerkvoogden de situatie en de plannen rond het orgel voor aan de genoemde Rijkscommissie. Mense Ruiter zou het orgel moeten restaureren, er zou een vrij Pedaal bij moeten

komen, hetzij in torens naast het orgel, dan wel met een kast erachter. Daartoe moest het orgel *“een meter zakken en ook een meter naar voren geplaatst worden”*.

- Op 14 maart schreef de Kerkvoogdij aan Mense Ruiter dat zij *“al verschillende orgelbouwers [hebben] gehad die geheel vrijblijvend een dergelijke begroting wilden maken”*, maar ze vroegen of juist Mense Ruiter ook daartoe bereid was.

Intussen werd er druk uitgeoefend door de restauratiearchitecten Wittop-Koning en Offringa. Men wilde graag het orgel gedemonteerd hebben en starten met de restauratie van de orgelgalerij. Daarom vroeg men om zo snel mogelijk met een plan te komen.

- Op 9 juni 1953 werd door Mense Ruiter een plan ingediend: Demontage, schoonmaak, in de was *“opstellen”* orgelkasten, herstel pijpwerk plus een nieuwe vulstem op het Rugpositief, herstel en verbetering mechaniek en klaviatuur met onder andere nieuwe klaviertoetsen, nieuwe registerknoppen en dito registernaamplaatjes, nieuw pedaalklavier en nieuwe orgelbank. Herstel en ombouw van de windladen (bestand tegen heteluchtverwarming), herstel en opnieuw beleren van één van de balgen, bijmaken windkanalen en levering van een nieuwe(?) windmachine met toebehoren.

Niet in de prijs: het speelbaar maken van de Subbas 16 voet in het Pedaal, het weer opstellen van de balgstelling met kast (deze was kennelijk gedemonteerd in verband met het nieuwe balgonderkomen c.q. de zolder boven de nieuwe ingang), het leggen van de balgen op de stelling, wijziging van de orgelvloer en balustrade, verankeren van de kast aan de muur, wijziging van de *“overloop”* achter het orgel, kapwerk om de kanalen door de muur te voeren, elektra, eventueel schilderwerk, alsmede kosten van verzekering tijdens vervoer en werkzaamheden.

Totaalbedrag f 16.400,--.

- Eveneens op 9 juni volgens een briefje van Mense Ruiter: Erné was nog niet benaderd om als adviseur op te treden; hij moest daarvoor officieel worden gevraagd. Offringa was van mening dat de eventuele verandering van de orgelgalerij ten laste van de orgelrestauratie moest komen. Mense Ruiter zou ook nog een gesprek over de offerte hebben met Rijksarchitect Van Yeperen.
- In juli 1953 volgt overleg tussen Erné en Mense Ruiter over de mogelijke plannen. Erné is erg druk, dus het plannen van besprekingen is lastig.

- 21 augustus 1953. Plan voor restauratie en uitbreiding, gestuurd aan het *“Departement van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen”* te Den Haag, met inbegrip van een vergroting *“zodat het [orgel] dan de gehele kerk goed kan beheersen”* (Kennelijk werd dit in de voorgaande periode niet als zodanig ervaren.) Het orgel was bij de inkisting veel te vochtig geworden, zou moeten drogen en er is angst voor de uitdrogingseffecten van de heteluchtverwarming. De klankafstraling wordt als onvoldoende ervaren, omdat het orgel te hoog zou staan. Het zou wellicht een halve meter moeten zakken. Ideeën voor een vergroting: 1- een nieuw werk aan weerskanten naast de bestaande kasten (plattegrond A) of 2 - het nieuwe werk in twee helften gedeeltelijk achter het Hoofdwerk plaatsen (plattegrond B). Bij model 1 moet de galerij ca. een halve meter zakken, bij model 2 moet de galerij daarnaast ook nog 90 cm. naar voren geplaatst worden. De architecten hadden bezwaren tegen plan 1. De Kerkvoogdij wil een speedige demontage van het meubel om het goed te kunnen laten drogen. Direct na demontage zou dan aan de galerij kunnen worden gewerkt.
- 25 augustus 1953, aanvulling begroting Mense Ruiter.
Op verzoek van de architecten: opnieuw opstellen balgenstelling en hermonteren balgen.
Verplaatsen van registertrekkers Rugpositief naar de Hoofdwerkkast en voorbereiding registertrekker voor nieuw vrij Pedaal. De vrijkomende Bourdon 16 voet voor een nieuw vrij Pedaal wordt voor f 250,-- in mindering gebracht op de begroting. Het demonteren van de orgelkast en herstellen ervan werd uit de begroting gehaald en als aparte post van f 2.500,-- opgevoerd.
Op het Rugpositief de Clarinet 8 voet discant (?!), de Salicionaal 8 voet (bedoeld zal zijn de later ingebrachte Viola di Gamba 8 voet) en Fluit 8 voet discant vervangen door een Kromhoorn 8 voet, Quintedana 8 voet vanaf c^0 en een Quint $1 \frac{1}{3}$ voet. Extra kosten: f 1.750,-- .
- 25 augustus 1953. Mense Ruiter wil zelf de orgelkasten demonteren, schoonmaken, herstellen en aanvullen. Ruiter noemt zijn negatieve ervaringen met kerkrestauratie-aannemers dienaangaande, onder andere te Roden en Bierum. Hij wil pas het orgel herplaatsen als het restauratievocht uit de muren verdwenen is, hetgeen volgens hem zeker een half jaar duurt.

- 17 september 1953. De Kerkvoogdij denkt dat een restauratie vrij snel geregeld kan worden. Bovendien wil de restauratiearchitect de orgelgalerij aanpakken en wacht maar steeds op de besluitvorming. Men wil daarom niet langer meer wachten met demonteren van het orgel.
- 30 oktober 1953. Mense Ruiter krijgt opdracht van de Kerkvoogdij het orgel te demonteren omdat dhr. Van der Wente van de “*Rijksorgelcommissie*” gezegd zou hebben het 100% eens te zijn met de plannen van Mense Ruiter en Erné om de galerij te verlagen en het vrije Pedaal bij te bouwen. Op 6 november volgt de officiële toestemming, alleen antwoordt Erné nog niet. Hij wordt gemaand in actie te komen. De kerk wordt in juli 1954 opnieuw in gebruik genomen.
- De orgelkast met galerij wordt in 1954 door aannemer Stamhuis op voortreffelijke wijze geheel gerestaureerd. De kast wordt hierbij geheel ontdaan van alle laklagen en kleurresten. Goudaccenten worden opnieuw aangebracht.
- 14 augustus 1954. De Kerkvoogdij informeert bij Erné of er al duidelijkheid is over hoe het orgel uitgebreid gaat worden. Alleen over het herstelplan was er consensus.
- Op 30 december herhalen ze hun verzoek dat op 7 januari 1955 door Erné beantwoord wordt. Hij wil eerst dat er onderzoek wordt gedaan en vraagt naar de status en toegankelijkheid van het kerkarchief.
- Een handgeschreven brief van Erné van 13 april 1955 aan dhr. Scheltens, voorzitter Kerkvoogdij. Erné excuseert zich voor de drukte en zijn verhuizing. Binnen een week kan er eindelijk een afspraak worden gemaakt.
- 22 september 1955. Een vertrouwelijke brief van de NHOC aan de Kerkvoogdij. Men heeft grote twijfels over de verdere contacten met Mense Ruiter. Er zijn teveel moeilijkheden, vindt men. Men krijgt de indruk dat Ruiter in financiële nood verkeert, omdat hij inefficiënt werkt en zich nooit aan levertijden houdt.
- De contacten met Ruiter worden daarna kennelijk verbroken. De NHOC meldt op 28 maart 1956 dat de fa. Marcussen is verzocht of zij het orgel kan restaureren. De Deense firma geeft echter aan een levertijd te hebben van meer dan vier jaar. Voorgesteld wordt dan om de fa. Van Vulpen een restauratieplan met offerte te vragen
- 5 april 1956. Brief van de Kerkvoogdij aan de NHOC. Opdracht om Van Vulpen offerte te laten uitbrengen. Men dringt aan op spoed.

Van Vulpen had een serie-positieforgel aangeboden als vervangorgel tijdens de orgelrestauratieperiode, nadien als koororgel in te zetten. Men gaat er niet op in: teveel investeringen te doen in de restauratiefinancieringen van de Nicolaïkerk en de kerk van Opwierde, plus de bouw van het Hervormd Centrum. Op 18 april 1956 wordt de fa. Van Vulpen door de NHOC officieel benaderd in opdracht van de Kerkvoogdij. Een lange tijd van wachten, spaarzame berichtgeving, weinig actie en weinig communicatie begint.

- Op 20 oktober stuurt de fa. Gebr. Van Vulpen een nota van f 175,--: *“De onderdelen en het pijpwerk van Uw kerkorgel van verschillende plaatsen opgehaald en in de kerk opgesteld en het pijpwerk op de laden geplaatst”*.
- Brief van 16 november van de onderafdeling Monumentenzorg: de Rijksorgeladviseur (dr. H.L. Oussoren) maakt zich zorgen over het feit dat het pijpwerk van het orgel zich in een niet afgesloten deel van de kerk bevindt en voor iedereen ongevraagd toegankelijk is. Men dringt aan op het deugdelijk afsluiten van de opbergplaats. Op 8 maart komt er fiat van OK&W (Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) voor een hangslot op het koorhek ten behoeven van de daar opgestelde windladen met pijpen. Bedoeld zal zijn de Mariakapel.
- 6 april 1960. Een verzoek van de Kerkvoogdij (voorzitter F.W. Scheltens en secretaris H. Kransen) met begroting van de orgelmakers aan de Staatssecretaris van OK&W voor subsidie van provincie en gemeente. En dat Van Vulpen de restauratie kan gaan uitvoeren. Kosten f 51.600,-- + verblijfkosten orgelmakers (f 2.240,--), advieskosten NHOC f 2.580,-- en ca. f 700,-- voor de demontage indertijd.
- 3 januari 1961. Goedkeuring en subsidiebeschikking van OK&W aan de Kerkvoogdij. Geen bezwaar voor het vrij Pedaal, maar vanwege de Cornet 2 voet bas zou deze functie volgens hen *“aan betekenis inboeten”*. Voorstel om een pedaaltransmissie te maken om zo enkele registers apart speelbaar te maken. Een vrij Pedaal is bovendien niet subsidiabel. De nog altijd gehanteerde offerte van 1958 is intussen te laag. Ook wordt vanwege de *“gecompliceerdheid van de restauratie van dit orgel”* een stelpost onvoorzien als onvermijdelijk geacht. De totale subsidiabele begroting wordt nu vastgesteld op f 64.000,--.

- 10 februari 1961. Toestemming Kerkvoogdij voor nadere inventarisatie van het pijpwerk “*op het zoldertje*” en herziening van de begroting naar aanleiding van de opmerkingen van het Ministerie.
- 31 december 1961. Rekening van Van Vulpen voor “*het verplaatsen van de onderdelen van Uw kerkorgel uit het koor van de kerk en uit de school naar de zolder*”, incl. reis- en verblijfkosten en omzetbelasting f 390,--.
- 24 maart 1962. Een boze brief van de Kerkvoogdij (secr. H. Kransen) aan de NHOC over het gebrek aan voortgang en communicatie van de zijde van de NHOC, het Rijk en de orgelmakers. Al 13 jaar moet men zich behelpen met een harmonium, alle motivatie tot geldinzameling vloeit weg en de Kerkvoogdij krijgt de schuld van de vertraging en inactiviteit. Men voelt zich machteloos en wil graag een positievere houding.
- Als tijdelijke vervanging van het harmonium wordt in 1962 een kabinetorgel van Ibe Peters (1783), eigendom van dhr. Helperi Kim, in de kerk opgesteld tot het in 1965 naar Californië wordt verkocht en men weer met het vertrouwde harmonium zingt.
- Wat niet aan de grote klok gehangen wordt, is het feit dat er intern bij de RDMZ inmiddels grote verdeeldheid is ontstaan naar aanleiding van de perikelen rond de restauratie van het orgel van Loppersum. De planvorming wordt vanaf deze periode hierdoor zeer vertraagd.
- 8 februari 1962. Nieuwe ‘vrijblijvende offerte’ van Van Vulpen. Nu is er een vrij duidelijke werkomschrijving. In grote lijn is er sprake van herstel van het authentieke materiaal. Hier en daar worden er echter moderne materialen voorgesteld.

Windvoorziening: twee van de drie balgen terughoudend restaureren.

Windlade: fosforbronzen ventielveren in plaats van messing, pulpeten verwijderen en vervangen door een strook eikenhout met ingevoerde openingen. Verende ringen bij de slepen aanbrengen.

Klavieren: toetsen opnieuw (?) bevilten (had Van Oeckelen bevilting aangebracht?). Pedaalklavier restaureren. Indien dit niet mogelijk is dan een nieuw exemplaar in de stijl van de oude.

Mechanieken: nieuw draadwerk, nieuwe abstracthaken van fosforbrons, nieuwe abstractgeleiders en nieuwe winkels. Alle draaipunten opnieuw (?) invoeren. Registerwalsen opnieuw van lagers voorzien en nieuwe verbindingen aan de walsarmen en slepen.

Pijpwerk: restaureren + nieuwe registers. De dispositie wordt weer als bij Knock. Herintonatie in de kerk.

Kosten f 74.500,--. Echter buiten dit bedrag komt er nog veel bij. Stelposten, zoals nieuwe frontpijpen met 40% tin f 2.900,--, of 85% tin f 3.900,--. Ook inbegrepen zijn de reis- en verblijfkosten. Niet inbegrepen zijn transportkosten, aanvullend werk aan de orgelkast en ornamentiek, alsmede alle bijkomende zaken wat betreft de logistiek, overige aannemers, elektra, verwarming en energie. Opleveringstijd twee à drie jaar.

- 15 augustus 1962. Brief Kerkvoogdij aan NHOC: offerte 8-2-1962 akkoord. Pas officiële opdracht na goedkeuring offerte door het Rijk en een substantiële subsidie.
- 22 januari 1963. Brief idem. Nog steeds geen definitieve gegevens bekend, naar het schijnt vanwege de verhoging van de overheids-subsidie in dit geval. Dhr. C. Edskes geeft aan dat er mogelijk nieuwe voorzieningen kunnen komen voor de Pedaaltransmissie.
- 28 maart 1963. Opnieuw een boze brief van de Kerkvoogdij aan de NHOC dat ze zich in de steek gelaten voelt en nog steeds niets hoort welke planning er nu gehanteerd wordt en of er wel een is. Men verkeert in de veronderstelling dat er in de loop van 1963 een begin gemaakt wordt met de restauratie naar aanleiding van de besprekingen van een jaar geleden met de heren Edskes en Erné. Men verneemt geruchten dat het vrije Pedaal er niet komt en dat dat *“weinig past bij hetgeen [men] in de huidige tijd van een orgel als het onderhavige mag verwachten”*. Op 4 april daaraanvolgend antwoordt de NHOC dat men met de zaak bezig is en men er spoedig nader van zal horen.
- 21 november 1963. Brief van de NHOC aan de Kerkvoogdij met de mededeling dat Cor Edskes *“een eervolle benoeming bij het Rijk”* heeft gekregen (Edskes werd assistent rijksorgeladviseur) en dat hij zijn werk voor de NHOC per 1 november 1963 heeft beëindigd. Erné blijft de eerstverantwoordelijke adviseur (woonachtig in Utrecht) en als vervanger van Edskes is dhr. Willem Hülsmann (Amersfoort) aangewezen.
- 24 januari 1964. Brief van de NHOC aan de Kerkvoogdij. Zij noemt dat op 23 oktober 1962 de principe-opdracht voor de restauratie was gegeven op basis van de offerte van Van Vulpen van 8 februari 1962. *“Uit een recent met het betrokken College van Kerkvoogden plaats gevonden hebbend overleg is gebleken, dat genoemde offerte niet was doorgezonden aan de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen”*. Er was een subsidiebeschikking afgegeven op

- 3 januari 1961 die was gebaseerd op de offerte van 10 oktober 1958 (f 58.000,-- met enkele stelposten). Er is nu toestemming om de Kerkvoogdij Van Vulpen een nieuwe offerte te laten maken op basis van het nieuw geldende prijsniveau, waarna de kerkvoogden de stukken met spoed zullen indienen bij het Rijk.
- De Kerkvoogdij antwoordt op 18 januari 1964 dat zij opdracht geeft voor de restauratie tot een maximum bedrag van de genoemde f 58.000,-- exclusief verblijfkosten. Men verzoekt de NHOC om een nieuwe offerte te laten maken en deze door te sturen naar het Rijk. Ook het Ministerie wordt van dit besluit en nieuwe verzoek op de hoogte gesteld. Hier gaat het overigens mis met de vaststelling van de hoogte van de subsidie die later voor problemen zou gaan zorgen. Immers in 1962 was er al sprake van rond f 78.000,--. Ook de Kerkvoogdij overziet de situatie kennelijk niet meer vanwege de lange duur van het proces.
- Van Vulpen antwoordt reeds een dag later(!) en stuurt de nieuwe offerte mee, met het actuele prijsniveau. Overigens is de offerte inhoudelijk dezelfde als die van 1962, dus is er in de tussentijd niet veel veranderd in de restauratie-inzichten, ondanks hetgeen daarover aan de Kerkvoogdij was meegedeeld als reden van vertraging. De orgelmakers willen in de eerste helft van 1966 beginnen. De tijdsduur van het werk is begroot op ca. één jaar. Toch staat er ook nog bij dat de oplevering ca. drie jaar na opdracht kan zijn. De totale restauratiesom, exclusief de stelposten voor nieuwe frontpijpen, is nu f 91.700,-- geworden, terwijl er slechts f 58.000,-- subsidiabel is. Dat is vreemd omdat het immers hetzelfde werkpakket betreft.
- Op 10 maart verzoekt de NHOC aan de Kerkvoogdij om de opdracht administratief richting het Rijk te zenden en geeft daartoe tips. Ook dient de eerste termijn van f 17.400,-- aan de orgelmakers te worden betaald. Door het hogere bedrag is uiteraard het vaste adviesbedrag van 5% ook gestegen. Dit bedrag moet bij de offerte worden opgeteld.
- Het kon niet uitblijven dat de Kerkvoogdij het Ministerie medio maart verzocht om de subsidie te verhogen naar aanleiding van de nieuwste veel hogere offerte.
- De Kerkvoogdij had over de aanvangstermijn van het werk (eerste helft van 1966) heen gelezen, waarover in maart en april 1965 correspondentie volgt. De voorfinanciering was de zorg van de

Kerkvoogdij, terwijl nog niet bekend was hoeveel subsidie er uiteindelijk zou gaan komen.

- 27 april 1966. De fa. Van Vulpen schrijft aan de NHOC dat zij nog steeds niet de volledige opdracht binnen heeft naar aanleiding van de nieuwste offerte van 29 januari 1964. Er worden uiteraard ook weer prijsstijgingen gemeld. Interessant is de volgende alinea: *“Uit een telefoongesprek met de Heer Scheltens werd het ons duidelijk dat de Kerkvoogdij niet geheel gerust is t.a.v. de te verwachten resultaten van de restauratie. Wij hebben de indruk gekregen dat de kwestie Loppersum hierbij weer een rol speelt. U zult begrijpen, dat wij het op prijs stellen, alvorens aan de restauratiewerkzaamheden te beginnen, dat deze aangelegenheid wordt opgelost”*.
- De NHOC antwoordt op 10 mei 1966 en probeert de Kerkvoogdij gerust te stellen dat alle betrokkenen hun uiterste best doen om *“in samenwerking met de orgelmakers de restauratie op historisch verantwoorde wijze te doen geschieden”*. De qua prijs bijgestelde offerte van 1964 had ten doel *“een herziene uitspraak van Rijkswegen uit[te]lokken”* waarna de Kerkvoogdij *“de mogelijkheid zou hebben de totale restauratieopdracht te doen verstrekken. Het is ons niet bekend, of bedoelde uitspraak is afgekomen. In elk geval bereikte ons nimmer Uw machtiging tot verruiming van de opdracht...”*. Alle betrokkenen kregen een afschrift van deze brief, ook de Rijks-orgeladviseur en de Kerkvoogdijkamer van het Provinciaal College van Toezicht van de Herv. Kerk.

Het is duidelijk dat over deze procedure over en weer zeer weinig is gecommuniceerd. De NHOC had een jaar eerder wel een toelichtingsbrief geschreven over de werkwijze van de Commissie. Echter, het gebrek aan persoonlijke communicatie had het ontstaan van allerlei misverstanden kennelijk sterk aangewakkerd.

Ook de rol van de destijds bekende aankomende orgeladviseur Klaas Bolt had zich intern met de discussies over het orgel bemoeid. Als oud-Damster was hij als kind bij en met het orgel opgegroeid en kende hij het orgel van vóór de restauratie heel goed. Hij was er lyrisch over. Bolt zei mij: *“het lijkt wel of de klanken van dit instrument van een andere planeet schijnen te komen, zo vreemd en ongehoord maar wonderschoon”*. Of over de windvoorziening die naar zijn zeggen vóór de Van Vulpen-restauratie een van de mooiste ter wereld was. Bolt was, samen met zijn collega Willem Retze Talsma, doende om intern bij de NHOC en het Rijk de discussie op gang te brengen dat er veel

voorzichtiger en conserverender moest worden gerestaureerd. Hij was dan ook nogal bezorgd dat het orgel van Appingedam een vergelijkbaar lot zou ondergaan als dat van Loppersum. Bolt was geen onbekende van kerkvoogd Scheltens en het is zeer wel mogelijk dat hij een en ander via Scheltens vernomen had.

- 25 mei 1966. Brief van de Kerkvoogdij aan het Ministerie, inmiddels van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk geheten (CRM). Zowel de Kerkvoogdij als de orgelmakers willen snel beginnen met het werk. De kosten zijn inmiddels wel opgelopen tot f 124.008,51 terwijl er slechts nog de oude subsidiebeschikking ligt van 3 januari 1961. Men verzoekt te bevorderen dat een zo hoog mogelijke subsidie wordt toegezegd en men wil graag snel antwoord.
- 24 mei 1966. Een dag eerder had de Kerkvoogdij de bovengenoemde brief ook aan de NHOC gestuurd. Omdat de fa. Van Vulpen eveneens aandringt op grote spoed, verwacht men ook van de NHOC al het mogelijke te willen doen om de financiering te helpen vlottrekken.
- 9 juni 1966. Van Vulpen klaagt zich bij de NHOC dat *“Aangezien door ons nog geen volledige opdracht voor de restauratie ontvangen werd is het ons niet duidelijk op welke wijze de restauratie uitgevoerd dient te worden”*. De firma waarschuwt voor vertraging van een jaar indien er niet vóór 8 juli uitsluitel wordt gegeven met ook weer extra kostenstijgingen als gevolg.
- 17 juni 1966. De NHOC schrijft aan de Kerkvoogdij dat zij hen aanraadt de restauratie voor te financieren (!). De Rijksorgeladviseur had nog geen advies uitgebracht omdat hem de offerte van Van Vulpen van 9 januari 1964 *“te hoog voorkomt”*. Het advies van het Rijk kan pas in september gegeven worden. Indien de orgelmakers daarop niet kunnen wachten, vindt hij het niet bezwaarlijk dat de restauratie een jaar zou moeten worden uitgesteld. De NHOC betreurt de gang van zaken dat er twee jaar lang *“niets mocht worden vernomen”* en zij legt de schuld bij de *“ondoorzichtigheid van het overheidsbeleid”*. De Kerkvoogdij moet er maar in berusten. In dit jaar kan men de voorfinanciering regelen, maar hoopt men ook dat er meer duidelijkheid is over de Rijkstoestemming en de hoogte van de subsidie.
- Op 1 september 1967 bericht de NHOC op voorstel van Erné dat de orgelmaker *“voornemens is op 12 september a.s. Uw orgel op te halen”*. Op 6 september bericht Van Vulpen de Kerkvoogdij dat zij gaat beginnen met de restauratie en de diverse onderdelen op 12

september gaat inpakken en naar Utrecht te brengen. Dhr. Scheltens werd ook telefonisch op de hoogte gebracht.

- 12 september 1967. De fa. Van Vulpen dient de tweede termijnnota in van 25% van f 58.000,--.
- Op 9 oktober 1967 stuurt het Ministerie van CRM een nieuwe beschikking. Op basis van de nieuwste begroting is het werk goedgekeurd tot een totaal van f 107.796,50. De subsidie daarover is 60%, dit is f 64.677,--. In 1961 was f 38.400,-- toegezegd. De verhoging van f 26.277,-- *“kunnen, indien de begrotingswetgever de nodige middelen verschaft, in het jaar 1968 betaalbaar worden gesteld”*.
- 10 november 1967. De NHOC geeft namens het College van Kerkvoogden te Appingedam de orgelmakers de opdracht tot een totale restauratie vanwege de nieuwste Rijksbeschikking. De orgelmakers bevestigen dit op 16 november daaraanvolgend. De percentages van de termijnnota's van de eerste en tweede termijn worden verlaagd tot 20% om de financiering voor de Kerkvoogdij iets gemakkelijker te maken. Bij de tweede termijnnota worden de eerdere percentages daarom verrekend en volgen er daarna gedurende het werkproces nog drie termijnen van elk 20%.
- 4 december 1967. Brief van de Kerkvoogdij aan het Provinciaal College van Toezicht te Groningen. Er wordt meegedeeld dat er een lening is aangegaan tegen 5% rente en dat het eigen orgelfonds inmiddels f 23.000,-- bevat waarmee de eerste aanbetalingen waren voldaan.
- De NHOC meldt op 22 oktober 1968 aan Van Vulpen dat de restauratieopdracht is verruimd met
 - a. het maken van 60 nieuwe frontpijpen ad f 1.400,-- en
 - b. het aanbrengen van tinfoolie en bladgoud op alle frontpijpen ad f 5.200,--.
- Op 25 oktober wordt door de NHOC de Kerkvoogdij hiervan in kennis gesteld.
- Op 8 november 1968 meldt Van Vulpen dat het restauratiewerk in *“gevorderd”* stadium verkeert. *“Het pijpwerk (behalve de frontpijpen en de nieuw te maken pijpen) is gereed; de sleepladen zijn eveneens gereed; de mechanieken, klavieren en verdere onderdelen zijn in bewerking”*. De derde termijnnota is aanstaande.
- De vierde termijnnota komt via de NHOC bij de Kerkvoogdij binnen op 10 april 1969. De orgelmakers berichten op 15 april 1969 dat zij

een aanvang gaan maken “*met de opbouwwerkzaamheden van Uw orgel in Uw kerkgebouw*”.

- In de periode vanaf 19 juni 1969 worden nog allerlei extra werkzaamheden toegevoegd aan het restauratieplan en als meerkosten uitgevoerd. Dit vele werk betekende een verhoging van de begroting met f 33.141,27.
- De ingebruikneming vond plaats op woensdag 16 december 1970 om 14.30u. op eenvoudige wijze. Er was samenzang en ds. S. Molenaar deed mede namens de plaatselijke orgelcommissie het welkomstwoord. Namens de NHOC sprak dhr. S.C. de Waard die het orgel vervolgens overdroeg aan de Kerkvoogdij. Volgens een verslag van deze gebeurtenis in het Nieuwsblad van het Noorden van 17 december door Paul C. Bollen met de kop “*Orgelrestauratie in Appingedam: duur en van lange duur*” merkte dhr. De Waard nog op “*Er is geen behoefte aan een vrij Pedaal, het zou ook onhistorisch geweest zijn*”. Voorzitter J. van Dellen aanvaardde het instrument waarna Lambert Erné zes korte orgelwerken speelde. Dat er geen uitleg en klankdemonstratie was, werd als een pijnlijk gemis ervaren. De reacties waren verschillend: van kritisch tot lovend.
- Er is in 1970-71 veel te doen geweest over de uiteindelijk behoorlijk uit de hand gelopen kosten. Er werd twee maal een accountantsrapport opgemaakt en de orgelmakers schreven nog een complete samenvatting van het werkdossier vanwege de lange duur en complexiteit van het werk. Deze stukken waren een voorwaarde voor de eindnota en de afrekening van de Rijkssubsidie. Door de hoog opgelopen kostprijs werd voor alle deelnemende partijen de eerder overeengekomen winstmarge van 15% verlaagd naar 10%. Het eindbedrag werd vastgesteld op f 179.508,16 waarvan op 1 februari nog f 49.182,96 betaald moest worden. De NHOC schreef op 17 november 1971 aan de Kerkvoogdij er een verantwoording over..
- De eindkeuring vond intussen plaats op 5 november 1971. Vóór die tijd wilde men ook nog enig werk aan de frontpijpen doen.
- Pas in maart 1976 (!) volgde het (lovende) eindoordeel van de NHOC over de restauratie, ondertekend door voorzitter dr. A.C. Honders, A. Engels, secretaris en W. Hülsmann, gecommitteerde.

Tot zover de belangrijkste stukken uit het dikke ambtelijke dossier van deze restauratie.

De restauratie van 1967-1970, inhoudelijk bezien

Hoe knullig de ambtelijke gang van zaken ook is geweest, zoals al gezegd is deze restauratie inhoudelijk één van de grote keerpunten geweest in de Nederlandse orgelrestauratie in de richting van een meer voorzichtige en conserverende aanpak. De grote onzekerheid waar de vakwereld midden jaren zestig in verkeerde hoe historische orgels moesten worden gerestaureerd, heeft er juist in Appingedam toe geleid dat het werk steeds werd uitgesteld om in de tussentijd meer kennis en ervaring te verzamelen. Alleen werd dit niet aan de eigenaren meegedeeld die telkens met verwachtingen werden geconfronteerd die niet werden waargemaakt. Was men eerlijk geweest over de gang van zaken en de eigenaren had gezegd dat men voorlopig nog moest afwachten totdat er genoeg kennis zou zijn, was dat voor hen ook niet aangenaam geweest, maar wel duidelijk.

Daar kwam nog eens de complicerende factor bij dat Cor Edskes en de Rijksdienst in deze periode een conflict kregen, hetgeen in 1969 er in resulteerde dat Edskes niet meer Rijksorgeladviseur kon zijn. Hij werd opgevolgd door drs. Onno B. Wiersma. Toch heeft Edskes destijds nog wel zeer gewaardeerd werk gedaan voor het Damster orgel.

De fa. Van Vulpen heeft zich tijdens het werk inhoudelijk zeer veel moeite getroost om zoveel mogelijk onderzoek te doen. En het moet gezegd dat zij voor die tijd over het algemeen voortreffelijk werk heeft geleverd, ook in ambachtelijke zin.

Alles wat maar denkbaar was, werd op zeer gedetailleerde tekeningen gezet. De mensuren van alle bij te maken pijpen voor de oude registers en die van de nieuwe werden ontworpen door Edskes. Hoe hij aan de uitgangspunten van deze gegevens kwam, is helaas niet bekend geworden. Pas bij de recente restauratie kon het hoe en waarom worden achterhaald van de keuze voor de toen nieuw gemaakte Cimbels en Trechterregalen. Echter weer niet van de samenstelling van de Sexquialter die aanvankelijk de juiste samenstelling zou gaan hebben, maar die Edskes naderhand toch aanpaste en hoger maakte door middel van een extra repetitie.

De orgelmakers troffen een gedemonteerde windvoorziening aan die ze eerst weer in elkaar moesten zien te puzzelen. Alles daarvan werd ook nauwgezet genummerd en op tekening gezet. Ook het pijpwerk werd op c- en f-pijpen nauwgezet gemeten. De belangrijkste nieuwe delen, zoals pijpen en tongwerkkelen werden in eigen werkplaats gemaakt.

In een restauratieprotocol dat door Erné, Edskes en Van Vulpen werd opgemaakt, werd opgesomd wat en hoe het orgel gerestaureerd diende te worden. Hieronder volgt een samenvatting daaruit.

Orgelkast en galerijvloer

- Aanvullend herstelwerk aan kast en vloer.
- Veel snijwerk aan de achterkant van metalen rugstukken voorzien.
- Nieuw snijwerk werd gemaakt bij de herstelde tussenvelden en de HW-zijvelden. Edskes noemde een snijwerker uit Veendam die dit werk kon doen. Zijn naam is niet bekend maar het is voortreffelijk uitgevoerd werk.

Windvoorziening

- Restauratie en opnieuw beleren van de drie balgen en de zeer oude balgstelling en de balgen daar weer op terugleggen.
- Geheel nieuwe windmotorinstallatie (met een Meidinger windmachine) en het aansluiten van alle drie balgen op de motor.
- Restauratie van de oude eiken windkanalen. Twee nieuwe afsluiters op de verticale lade-toevoerkanalen met dito registermechaniek. Drie nieuwe drosselkleppen. De oude kanaalkleppen ten behoeve van het windtreden werden verwijderd. De oude treden werden niet meer aangebracht, maar los bij de balgen opgeslagen.
- Het verloop van de kanalen zou worden zoals dit vóór de restauratie het geval was, met uitzondering van het hoofdkanaal vanaf de balgen naar de Hoofdwerkkast. Naderhand werd de aansluiting zodanig gewijzigd dat het gehele windkarakter heel anders zou gaan worden, namelijk zonder beweging, of ademende wind. Dus bijna zo strak als bij het nieuwe neobarokke orgeltype van die tijd. Daarbij hield men delen van een hoofdwindkanaal alsmede een toevoerdeel over van Van Oeckelen. Deze werden in de balgruimte opgeslagen. De nieuwe kanalen werden van cederhout gemaakt en deels bruin gebeist. Het hoofdkanaal werd nu bovenlangs het stenen trapgat naar het orgel geleid. Dwars daarop kwam ook nog een extra ‘spruitstuk’ buiten de kast in de zelfde zeer grote maat. Daardoor konden de onderste toegangsluiken nauwelijks goed meer worden geopend.

Windladen

Een restauratiemethodiek als te Leens:

- Het cancellenraam werd ontleed, opnieuw verlijmd en daarna overtrokken met perkament. Systeemringen op de sponsels onder de slepen aangebracht en daarvoor de slepen dunner geschaafd. De oude messing ventielveren vervangen door nieuwe van fosforbrons. De ventielen werden gevlaakt en van een dubbele laag leer voorzien. De oude ventielbevestiging bleef gehandhaafd. Pulpeten en draadwerk werd nieuw in de bestaande stijl.
- De oude pijproosters en hangers werden gerestaureerd en al te slechte delen vervangen door nieuwe in eiken.

Mechanieken

- De draaipunten van de registerwalsen werden van pokhouten lagers voorzien. Nieuwe koperen assen (stiften) in de walsen.
- De registertrekkerverbindingsgaten werden voorzien van koperen hoekassen met een leermoer.
- De walsborden ontleed. Alle welarmen en dokken werden van pokhouten lagers voorzien, niet bevilt. Van Vulpen wilde hierbij geen garantie geven voor rammelvrije werking.
- De oude abstracten bleven gehandhaafd en de uiteinden werden van nieuwe dunne bedrading voorzien.
- De asgaten van de winkelbalken werden opgezuiverd; daarbij nieuwe assen van fosforbrons.
- De winkels werden ontroest en in olie gebrand. De uiteinden voorzien van kunststof ringen in sleuven. Daartoe werden helaas de oude winkelgaten weggezaagd.

Klaviatuur

- De bestaande eiken toetsen waren vermolmd en zijn door nieuwe vervangen in dezelfde vorm.
- Het nog niet ingesleten oude beleg is opnieuw gegroepeerd en op het onderklavier genageld. Het bovenklavier kreeg nieuw beleg in dezelfde stijl.
- De bakstukken en omlijsting werden gerestaureerd en waar nodig van nieuw hout voorzien in dezelfde stijl.
- De oorspronkelijke schuifkoppel werd weer hersteld naar origineel voorbeeld in Uithuizermeeden.
- De registerknoppen werden grotendeels nieuw. Aanvankelijk zouden de registerplaten van Van Oeckelen gehandhaafd worden, zoals in Leens en gerestaureerd. Op het laatst is toch gekozen voor nieuwe

- vrij dikke en grote registertableau's van coromandel en grote gouden kapitalen in een quasi 17de- eeuwse stijl.
- Het pedaalklavier was van rond 1920 en in slechte staat. Een nieuw pedaalklavier van gelooft eiken is gemaakt naar model van Leens en Uithuizermeeden.
 - De oude orgelbank is mogelijk nog van Hinsz, maar in slechte staat. Er werd een nieuwe bank gemaakt van eiken met een met rundleer beklede zitting.

Pijpwerk

Front

- De Hoofdwerkzijvelden en de tussenvelden van het Rugpositief werden gereconstrueerd zoals bij Hinsz. Daartoe werden 36 nieuwe niet-klinkende frontpijpen gemaakt. Het labiumverloop van de kwartrond aflopende zijvelden is, in tegenstelling tot **bij** alle andere Hinsz-orgels van boven naar beneden. Dit kon niet anders omdat er geen sporen waren van een precies omgekeerde situatie, nl. van beneden naar boven zoals gebruikelijk bij Hinsz. Het Rugpositief is ook het enige Rugpositieffront bij Hinsz zonder zijvelden, terwijl de Hoofdwerkkast deze wél heeft. De zeventien loze pijpen boven de klavieren (eveneens van 1842) werden hersteld en van tinfoel en bladgoud voorzien, evenals al het frontpijpwerk.
- De 2 x 12 iets vermaakte originele frontpijpen van het Rugpositief die sinds 1842 op de windlade stonden, werden weer in het front teruggezet (bovenste tussenvelden). Ze werden van nieuwe voeten voorzien, hun corpuslengte aangevuld, en met conducten aangesloten. Ook werden ze weer met tinfoel en bladgoud belegd zoals de andere frontpijpen.

Hoofdwerk - binnenpijpwerk

De registers die hier niet worden genoemd, werden niet gewijzigd, maar alleen hersteld.

- Bourdon 16 voet. De houten pijpen C –A van Van Oeckelen werden vervangen door metalen exemplaren in Hinsz-stijl en -legering. De mensuren zijn van Edskes. De verschoven pijpen van Ais tot en met g⁰ werden weer teruggezet, waarbij de corpora onder de hoeden werden verlengd; g⁰ en gis⁰ werden daarom nieuw bijgemaakt. De hoeden werden van nieuw afdichtpapier voorzien.

- Octaaf 4 voet. De C van Van Oeckelen werd weggenomen en de geheel verschoven reeks op de oude plaatsen teruggezet. De pijp van c³ werd nieuw gemaakt. Alle pijpen werden verlengd en de door Van Oeckelen ingesneden stemkrullen werden dichtgesoldeerd. De oude baarden, alhoewel later aangebracht dan Hinsz, werden gehandhaafd.
- Octaaf 2 voet. De stemkrullen werden dichtgesoldeerd en de latere baarden bijgeknipt.
- Sifflet 1 1/2 voet. Dit register werd nieuw samengesteld uit de Quint 3 voet van Van Oeckelen van waarschijnlijk 1842. Het groot octaaf verviel, het hoogste octaaf werd in de stijl en alliage van het oudste pijpwerk bijgemaakt. Mensuren weer van Edskes.
- Cimbels 3 sterk. Voor de reconstructie ervan werd door Edskes onderzoek gedaan bij orgels in Noordduitsland. Diverse samenstellingen zijn overwogen. Uiteindelijk is er gekozen voor een kwart-sext Cimbels met mensuren van de Octaaf 2 voet van Leens (deze is enger dan die van de Octaven 4 en 2 voet in Appingedam). Ook de makelij is volgens Hinsz. Deze keuze was mede ingegeven door de destijds meest recente ontdekkingen bij de Schnitger-orgels van Cappel en St-Laurenskerk van Alkmaar, waarin zich dergelijke Cimbels bleken te bevinden. ‘Dan zal het in Appingedam ook wel zo geweest zijn’ was kennelijk de gedachte.
- Trompet 8 voet. Deze werd geheel nieuw gemaakt. Het bekermateriaal echter werd genomen van de Trompet uit 1884 van Van Oeckelen waarvan de mensuren werden verengd, de bekers opgeschoven tot de vereiste lengte en daarna op de benodigde lengte afgeknipt. Alle overige onderdelen werden nieuw gemaakt. De buitenmaat van de stevelhuizen kon nog worden afgeleid van de oude pijpstok. Het model voor dit register was de Hoofdwerktrompet van Leens.
- Dulciaan 8 voet. Van dit register van vóór Hinsz werd de ontbrekende onderdelen en tongen bijgemaakt.
- Cornet 2 voet. Diverse ontbrekende bekers, koppen, kelen en tongen werden nieuw bijgemaakt.

Rugpositief - binnenpijpwerk

- Quintadena 4 voet. De nog aanwezige oude pijpen werden teruggeschoven op hun oorspronkelijke toonplaatsen. Daardoor vervielen de Van Oeckelen-pijpen van C – Fis en d¹ – c³ alsmede

afwijkende pijpen vanaf $g^0 - cis^1$. Vanaf g^0 werden nieuwe pijpen gemaakt met mensurering van Edskes.

- Sexquialter 2-3 sterk. De samenstelling werd voorlopig vastgesteld zoals Hinsz die altijd maakte: $C \ 2/3 - 2/5$, $c^0 \ 1 \ 1/3 - 4/5$, en $c^1 \ 2 \ 2/3 - 2 - 1 \ 3/5$. De definitieve samenstelling werd later echter gewijzigd door een repetitie toe te voegen waardoor de samenstelling hoger uitkwam: in de bas bleef het gelijk maar vanaf c^1 werd het $1 \ 1/3 - 1 - 4/5$ en pas op $c^2 \ 2 \ 2/3 - 2 - 1 \ 3/5$. Achteraf, met de kennis van nu, blijkt de eerst vastgestelde samenstelling **dus** de juiste te zijn.
- Sifflet $1 \ 1/2$ voet. Volgens aanwijzing van de nog oude en later niet verwijde roostergaten werd dit register geheel nieuw gemaakt in de stijl van het oudste pijpwerk.
- Trechterregaal 8 voet. Dit register is geheel nieuw, inclusief het eiken steevelblok. De mensuren en het type was een eigen ontwerp van Edskes, waarbij hij de bekerschachten baseerde op de messingregaal (1598) in het Borstwerk van Lüdingworth (D) en daarop korte en zeer wijde trechters. De lange kelen met schuin-recht gesloten uiteinden waren een eigen ontwerp. De koppen en het steevelblok naar model van Leens (Dulciaan RP).

Het restauratie- en intonatiewerk aan het oude pijpwerk werd in nauw overleg met de adviseurs Erné en Edskes uitgevoerd. In grote lijn werd **hierbij** de methodiek van die van Leens gevolgd. De intonateurs van Van Vulpen waren Henk Bouwman en Gert van Buuren. Vorig jaar navraag gedaan bij Van Buuren: er werd terughoudend aan de kernligging en kernspleten gewerkt, maar de laatste werden wel meestal iets verkleind. De pijpvoeten werden eveneens niet fundamenteel veranderd, maar wel geëgaliseerd. In het eindverslag van de NHOC staat dat er niets aan de pijpen is gewijzigd, maar dat is dus niet geheel juist. Bij de recent uitgevoerde intonatie is ook duidelijk gebleken dat de intonatiemethodiek van 1970 toch nog deels door de neobarokke esthetiek van die tijd was ingegeven.

Daarbij werd merkwaardig genoeg ook de intonatie van Van Oeckelen zoals die in 1884 was aangebracht, deels behouden, inclusief de toentertijd toegepaste hoge winddruk van 84 mm.! Het instemmen van een niet gelijkzwevende stemming werd ook nog niet overwogen. Die ontwikkeling stond nog in de kinderschoenen en was pas in 1967 voor het eerst weer in Nederland toegepast bij de orgels van Medemblik (Werckmeister III) en Oosthuizen (middentoonstemming).

Het orgel klonk dan ook bepaald overluid en gespannen, waarbij vooral de nieuwe kwart-sext Cimbels en Trechterregaal 8 voet niet die waardering kregen die men had verwacht, hoe creatief de ontwerpers daarin ook waren geweest. Bij de jongste restauratie is gebleken waarom dat zo was.

De periode 1972-2010

Het orgel functioneerde na het grote werk lange tijd naar behoren, alhoewel de heteluchtverwarming in de kerk erg agressief bleek en het stookgedrag niet erg voorzichtig was. In het stookseizoen hoopte de warmte zich op in het gewelf boven het orgel en was het er vaak veel te warm en te droog. Het orgel was in de diensten in de winterperiode dan niet alleen zeer onstemd maar een en ander heeft de uitdrogingsverschijnselen op langere termijn ook versneld en deed de mechanieken sneller ontregelen dan nodig zou hoeven zijn.

In 1988 werd schrijver dezes gevraagd om te adviseren bij noodzakelijk herstel van het orgel. Inmiddels was Adolph Rots alweer geruime tijd cantor-organist van de kerk en ook beiaardier van de stad Appingedam. Hij was en is zeer betrokken bij het instrument.

Omdat de Cimbels al tijden lang niet of nauwelijks meer werd gebruikt, heeft Rots de samenstelling ervan reversibel verschoven van kwart-sext Cimbels naar Tertscimbels, waardoor deze vulstem beter bruikbaar bleek, maar nog steeds niet goed bleek te mengen in het plenum.

Stef Tuinstra raadde aan de NHOC een *Voorlopig Rapport* te laten uitbrengen om daarna gericht en volgens de goede spelregels een toekomstbeleid te formuleren. Dit rapport werd in 1989 gemaakt door gecommitteerde Aart van Beek te Zwolle.

De conclusies waren samengevat:

- Het orgel verkeert overwegend nog wel in redelijk goede conditie ondanks de verwarmingsproblematiek.
- De mechaniek rammelt luid.
- De registergang van met name de trekkers van het Rugpositief is veel te zwaar.
- Het groot octaaf van de Bourdon 16 voet spreekt slecht aan.
- De intonatie is erg krachtig en nogal geforceerd.
- De behoefte aan een ongelijkzwevende stemming is niet ongegrond.
- De omgewerkte Cimbels overtuigt evenmin.
- De Cornet 2 voet is erg inegaal qua intonatie.

- Een vrij Pedaal raadt Van Beek af: te weinig plaats achter het orgel en aparte torens naast het orgel zijn helemaal onbespreekbaar.
- Een verbetering van het orgel kan echter zinvol worden uitgevoerd.
- De orgelmaker die het onderhoud uitvoert, wordt niet in staat geacht het moeilijke intonatiwerk aan dit orgel succesvol uit te voeren. Vier orgelmakers worden genoemd die dat wel zouden kunnen: Bakker & Timmenga te Leeuwarden, Flentrop te Zaandam, Reil te Heerde en Van Vulpen te Utrecht.

Zijn conclusies werden door de betrokkenen in Appingedam, op enkele uitzonderingen na, gedeeld, waarna Tuinstra de opdracht kreeg een herstelplan te maken op basis van hernieuwd onderzoek. Dit plan zou eerst ter beoordeling worden gestuurd aan de Rijksorgeladviseur dhr. O.B. Wiersma.

Op 28 juli 1989 werd een voorlopige subsidieaanvraag aan de Gemeente Appingedam gericht die was opgesteld door Tuinstra met het oog op het R.R.M. monumentenprogramma. De globale kosten werden geraamd op f 150.000,--.

De gemeente hield de aanvraag voorlopig aan, in afwachting van het rapport van de adviseur. Intussen kreeg het orgel een grote stembeurt door Mense Ruiter Orgelmakers waarbij tevens een aantal kleine reparaties werden gedaan. De winddruk werd verlaagd van 84 mm naar 78 mm en het orgel werd gestemd in een Young-stemming anno 1800. Vanwege de drukverlaging werden enkele intonatie-aanpassingen uitgevoerd. In deze klankstaat heeft het orgel sindsdien gefunctioneerd tot aan de laatste restauratie. Het is aldus ook opgenomen in het kader van de grote radioserie *Orgelhistorie in Groningen* van de EO die enige tijd later met een 3cd-box werd uitgebracht. Enkele jaren daarna kreeg deze productie de Edison-klassiek prijs. Het orgel werd als veel fraaier dan voorheen ervaren en men was blij met de tussentijdse aanpassingen.

Mense Ruiter repareerde in augustus 1992 de pijpen C – Fis van de Bourdon 16 voet van 1969 waarvan de voeten inzakten.

De wens om een grotere aanpassing te doen bleef bestaan. Het rapport met een plan van een corrigerende restauratie met directiebegroting werd door Tuinstra in 1992 ingediend en in 1993 nog eens geactualiseerd. De totale begroting kwam toen uit op f 223.520,--.

Deze restauratie werd door de SBKGD bij de Gemeente Appingedam ingediend. Men wilde de plankosten verhogen van f 150.000,-- naar f 250.000,-- maar de gemeenteambtenaar gaf ook aan dat de budgetjaren vanaf 1999 slechts beperkte ruimte toelieten, gelet op andere restauratieplannen van de gemeente.

Bij het Rijk werd vervolgens een verzoek ingediend om vaststelling van de subsidiabele kosten. De beschikking werd op 9 augustus 1994 afgegeven. Hierbij werden de kosten bepaald op f 37.433,--. Daarbij werd aangegeven *“dat in overleg met Tuinstra is besloten in eerste instantie die werkzaamheden uit te voeren die noodzakelijk zijn voor het technisch betrouwbaar functioneren van het instrument. Nadat deze werkzaamheden zijn uitgevoerd zal opnieuw de klank van het instrument beoordeeld worden. Op grond van die beoordeling kan het beleid ten aanzien van het klankherstel nader worden gespecificeerd”*. Met deze goedkeuring kon nog geen recht op subsidie worden ontleend.

Een en ander werd nog eens herhaald in 2004 waarbij de directe begroting van de adviseur was vervangen door een offerte van Mense Ruiter op basis van het rapport van 1993. Ook dit voorstel haalde het niet, omdat eerst het SoW-proces de nodige aandacht ging vragen en men vele andere complexe zaken aan het hoofd had. Daarna bleef het weer lange tijd stil. Maar de toon was wel gezet om te zijner tijd toch een uitgebreid plan door te zetten.

De periode 2010 tot heden

Nadat het SoW-proces in grote lijnen was voltooid en er intussen ook een grote kerkrestauratie werd overwogen tezamen met een herinrichtingsplan van de Gemeente rond de Nicolaïkerk, werd het in 2010 weer tijd om over het orgel na te denken. In deze jaren was het mogelijk een gecombineerd restauratieplan voor kerk en orgel in te dienen. Deze weg werd vervolgens met grote motivatie van alle partijen ingeslagen. Tuinstra schreef in maart 2010 een geheel nieuw restauratieplan. Hierbij schreef hij een uitgebreide verantwoording met betrekking tot de reden en noodzaak van een corrigerende restauratie met hierbij de noodzaak van de toevoeging van een vrij Pedaal achter het orgel. Teneinde de mogelijkheden te onderzoeken tot een degelijke, realistische en ook haalbare financiering, maakte Tuinstra in mei 2010 diverse financieringsplannen, op basis van een eigen directiebegroting. Vanaf dat tijdstip werd ook meteen rekening gehouden met de bekostiging van een

vrij Pedaal dat immers geheel voor eigen rekening zou moeten komen. Daarmee werd het subsidiesysteem uitgelegd en werden wegen aangereikt hoe men de externe financiering kon vormgeven. Toen dit allemaal duidelijk was geworden en ook als realistisch werd gezien, kwam de behoefte op om met meer definitieve cijfers te werken. Daarom werd een offerteronde georganiseerd waarbij drie orgelmakers werden verzocht om een offerte uit te brengen op basis van het plan-Tuinstra. Dit waren de orgelmakers Flentrop, Reil en Mense Ruiter. De laatste had het orgel al sinds 1981 in onderhoud toen de garantietermijn van Van Vulpen over de restauratie van 1967-1970 was afgelopen.

Op basis van de drie ingestuurde offertes maakte Tuinstra ter vergelijking nu drie financieringsplannen. Dit met het oog om de hoogte van de uiteindelijke eigen bijdrage te kunnen vaststellen. Daaruit bleek dat de middelste offerte in prijshoogte, die van Reil, financieel in alle opzichten het gunstigst was. Dit feit, gecombineerd met de grote ervaring van Reil met betrekking tot zeer oude orgels met dito tongwerken, gaf de doorslag voor de keuze voor deze firma.

Het plan voor kerk en orgel werd vervolgens door architect Willem van der Veen namens de Protestantse Gemeente Appingedam ingediend, maar kreeg geen vervolg, omdat in deze jaren een systeem van loting werd gehanteerd en het Brimplan voor kerk en orgel werd uitgeloot.

Vanaf het nieuwe Brimsysteem in 2013 werd het grootonderhoud van de kerk via het Brim geregeld en werden de orgelplannen hiervan losgekoppeld en voortaan behandeld als restauratie. Hiervoor was inmiddels de Provincie Groningen de subsidieverlener geworden. De Gemeente Appingedam was en is onverminderd vergunninghouder. Daarom moeten de plannen bij de Gemeente worden ingediend die eerst goedkeuring voor het plan moet geven alvorens de subsidieaanvraag bij de Provincie kan worden ingediend.

De plannen werden in deze periode nader gedetailleerd. Reil maakte een geactualiseerde offerte en het financieringsplan werd voorbereid. Bij dit alles werd steeds uitgegaan van twee planvarianten: een totaalplan met inbegrip van een bij te bouwen vrij Pedaal en, als eenvoudiger variant, een plan voor alleen een restauratie van het bestaande oude orgel, het 'plan B'. Mocht het grote plan uiteindelijk niet lukken dan behoorde plan B nog tot de mogelijkheden.

In deze tijd werkten het College van Kerkrentmeesters en de Stichting Nicolaïkerk nauw met elkaar samen. In de tussentijd werden bijna

honderd externe cultuurfondsen aangeschreven met een verzoek om een bijdrage.

Namens de kerkrentmeesters en de stichting Nicolaïkerk bereidden de heren Smid en Tuinstra de plannen voor en werden de benodigde dossiers voor de aanvragen door hen beiden samengesteld.

Begin 2013 werden de plannen voorgelegd aan de Kerkenraad waarbij een totaalbegroting van bijna € 480.000,-- als realistisch en een goede leidraad werd gezien en waarvoor toestemming werd gevraagd. Na de nodige interne discussie kwam die toezegging er en werd het plan op 15 juli 2013 bij de Gemeente ingediend. Op 9 januari 2014 werd de gemeentelijke omgevingsvergunning verleend en op 5 maart daaraanvolgend werd de subsidieaanvraag bij de Provincie ingediend voor het restauratiegedeelte binnen het totaalplan. De Provinciale beschikking werd afgegeven op 1 juli 2014 ter hoogte van maximaal € 178.474,75.

Toen medio 2014 ook nog eens bleek dat er een legaat af kon komen indien het vrije Pedaal meegebouwd zou worden, bood de financiering voor het totale plan ter hoogte van het bovengenoemde totaalbedrag inmiddels dermate goede perspectieven dat men langzamerhand kon gaan geloven in de mogelijkheid van een daadwerkelijke uitvoering van de plannen!

Het bleek dat al binnen een jaar de financiële risico's dermate klein waren geworden dat de opdracht aan Reil kon worden gegeven. Dit gebeurde op 1 mei 2015. De Provincie werd nog wel om verruiming van de subsidietermijn verzocht vanwege de drukke orderportefeuille. De toestemming hiervoor werd snel verleend. Het restauratiewerk moest wel uiterlijk vóór 30 juni 2017 zijn opgeleverd; het maken van het vrije Pedaal viel daar niet onder. Met het werk werd medio juni 2015 begonnen. De kerkelijke ingebruikneming was zondag 10 september 2017 en de officiële ingebruikneming op vrijdag 15 september daaraanvolgend.

Parallel aan de restauratie van het orgel werd ook een verlichting- en audio-video-plan gemaakt. Wanneer het orgel klaar zou zijn, zou het instrument dan ook in brede zin kunnen functioneren in allerlei combinaties van instrumentalisten en koren, dichtbij en op afstand.

De unieke Cornet 2 voet bas van Andreas de Mare, ca. 1571, destijds Zink 8 voet discant.
We zien de oude koppen en de taps toelopende kelen met deels nog oude tongen.

De restauratie van 2015-2017, inhoudelijk bezien.

Het restauratieplan was ingegeven door de constatering dat er in 1967-70 zoveel goede werkzaamheden waren verricht dat de restauratie van toen bepaald niet volledig overgedaan hoefde te worden. Aanvankelijk was daarom de gedachte dat de restauratie vrijwel volledig conserverend zou kunnen zijn en niet reconstruerend, ondanks het feit dat wel een terugkeer naar 1744 het doel was (en ook bleef). Het aspect van ‘historisch gegroeid’ dat heden ten dage in de Monumentenzorg zo’n waardevol uitgangspunt is, lag ook hier aan de basis van het plan: ‘onderzoekt alle dingen en behoudt het goede’.

De belangrijkste aspecten van het plan waren:

- a. Aanvullende inventarisatie en metaalresearch van al het pijpwerk, inscripties en mensuratie, alsmede aanvullend archiefonderzoek.
- b. Algeheel en grondig technisch herstel van het gehele instrument, maar met name de mechanieken, waarbij de oorzaak van het vele mechaniekclawaai van voorheen grondig en duurzaam zou worden verbeterd.
- c. Algeheel herstel van het uiterlijk, bijmaken van verdwenen ornamentiek en het opnieuw grondig in de was zetten van het sinds 1954 blank eiken meubel met goudaccenten.

- d. Het maken van een vrij Pedaal achter de oude kast met bijbehorende mechanieken in de onderkast van het Hoofdwerk, het aanpassen van het wellenbord voor het aangehangen Pedaal in een beweegbare Pedaalkoppel en een windkanaaltje vanuit het staande grote hoofdkanaal. Het uiterlijk moest wel zodanig zijn dat het aanzien van de fraaie omgeving zo min mogelijk verstoord wordt en dat er voldoende ruimte zou blijven om achter in de Hoofdwerkkast te kunnen komen voor stemmen en onderhoud.
- e. Herstel van de windvoorziening, zowel in oorspronkelijke opzet met treedbomen, en daarmee de mogelijkheid van getreden wind zonder windmotor, als behoud van het 19de- eeuwse deel en dit weer zinvol in te kunnen passen in het hele systeem. Het balgleer van 1969 kan daarbij behouden blijven.
- f. Verwijderen van de schokbalgjes in de ventielkasten van de windladen, de schokbalg van Van Oeckelen blijft bestaan. Tijdens het werk zou er nader onderzoek komen hoe dit vorm te geven. In de ruime totaalbegroting was rekening gehouden met meerkosten dienaangaande. De tremulant een betere plaats en werking geven.
- g. Herstel van de (bovenbouw van de) windladen in oorspronkelijke zin. Vervangen van de systeemringen door ringen van geweven vilt op leerbedden en de laden weer enigszins beter resistent maken tegen verwarmings- en andere droogte-invloeden. Nieuwe pulpeten. De bestaande ventielveren opnieuw en zo licht mogelijk afstellen.
- h. Zoveel als mogelijk herstel van de mechaniek en de klaviatuur naar de oorspronkelijke situatie, bij het Pedaalklavier deels een behoud van de huidige bevoering. De vorm van de Pedaaltoetsen nu precies naar Hinsz modelleren.
- i. Nieuw leer op de orgelbank, nieuwe registertableau's naar Hinsz. Het originele klavierbeschermdéksel weer in functie brengen.
- j. Integrale herintonatie, waaronder herstel van de steminrichtingen en de bekerlengten van de tongwerken.
- k. Vernieuwing van alle elektra in en rond het orgel en deze geschikt maken voor een breed inzetbare muzikale praktijk.
- l. Het vervangen van de twee in 1969 geplaatste problematische registers Cimbel 3 sterk en Trechterregaal 8 voet. Daarvoor het nodige onderzoek verrichten.
- m. Het frontpijpwerk herstellen, waarbij het tinfoel van 1969 nog wel enkele tientallen jaren kan blijven. Dit wel schoonmaken en poetsen.

- n. Al het binnenpijpwerk herstellen. De meeste baarden van het pijpwerk verwijderen. Ze zijn wel van oud metaal, maar toch later aangesoldeerd.
- o. De steminrichtingen meer volgens Hinsz maken, behalve de stemkrullen van de frontpijpen uit 1969; deze blijven omdat de originele stemlappen van Hinsz in diens frontpijpen erg kwetsbaar zijn, gemakkelijk afbreken en voor de klank geen verschil maken.
- p. Bij herintonatie de bestaande toonhoogte houden. Hierbij waar nodig verlenging van de tongwerkbekers.
- q. De aanwezige Young-stemming wijzigen in een iets ‘oudere’ Kellner-stemming.
- r. In het nieuwe vrije Pedaal vier registers maken: een Bourdon 16 voet, Octaaf 8 voet, Octaaf 4 voet en een Bazuin 16 voet met volle bekerlengte waarvan de grootste gekropt worden, omdat ze niet boven de Hoofdwerkkast in het zicht mogen komen.

Gaandeweg het werk en als gevolg van het gedane onderzoek bleek dat er nog zoveel van de windkanalisatie van Hinsz aanwezig was dat deze geheel apart als origineel windsysteem hersteld zou kunnen worden. En daarnaast het aanvullende kanaalsysteem van Van Oeckelen dat eveneens weer in de originele aanleg hersteld kon worden. Aangezien bij de meeste historische orgels de windkanalen later wijder zijn gemaakt, was hier de unieke kans aanwezig om twee oude systemen los van elkaar werkbaar te maken en de verschillen daartussen in de praktijk te testen en voor het publiek hoorbaar te maken. De consequentie daarvan was wel dat de nostalgische quasi middeleeuwse stenen trapopgang niet meer benut kon worden, omdat de windkanalen oorspronkelijk op een lager niveau het orgel binnenkwamen. Een nieuwe trapopgang moest daarom worden gemaakt. Deze werd gevonden via de middendeur onder het orgel en vervolgens door de vroegere kerkingangsruijme en balgzolder naar het orgel. Dit was een wijziging van de bestaande situatie en daarom vergunningplichtig. De gemeentelijke toestemming werd echter vrij snel verleend.

Ten behoeve van de nieuwe Cimbel en Trechterregaal werd door Tuinstra een uitgebreid onderzoek gedaan naar de Noord- en Midden-Europese orgelbouw in de 17de- en vroege 18de- eeuw. En uiteraard naar de hoedanigheid van deze registers bij het complete oeuvre van Schnitger en Hinsz. Daaruit kwam naar voren dat veel Cimbels in die tijd meer een gewone Scherp-samenstelling hadden en dat de Trechterregaal pas rond

1635 werd ontworpen, waarschijnlijk door Friedrich Stellwagen. Alhoewel er vele soorten regalen waren, bestond het vroegere type regaal, waar Edskes wijde korte trechters op had geprojecteerd, in die tijd niet. Dit gegeven, gecombineerd met hetgeen over Gerhardus Havingha bekend is, deed het vermoeden steeds meer bevestigen met een register van doen te hebben dat rond 1719 in het orgel geplaatst moet zijn geweest, in de vorm zoals Huisz en Schnitger die in hun orgels gebouwd hebben en zoals die ook nog door F.C. Schnitger in Alkmaar was gemaakt. Dit gebeurde zeer waarschijnlijk op verzoek van Havingha die het register in Appingedam kende. Hinsz hoefde deze stem niet te vervangen omdat het nog relatief nieuw was. Daarom is dit ook de enige Trechterregaal die in het oeuvre van Hinsz voorkomt. Bovendien was het – naast enkel luidere tongwerken – een zachter type tongwerk, dat Hinsz daarom altijd standaard op zijn orgels rond de twintig stemmen disponeerde.

Pijpwerk van de Mixtuur van het Hoofdwerk. Duidelijk is het verschil tussen de wijdere loden pijpen van De Mare en de veel engere pijpen van Hinsz met meer tin in de legering.

Naast dit onderzoek gaf Rijksorgelconsulent Wim Diepenhorst aan dat het plan met betrekking tot het behoud van de bestaande vulstemmen wellicht iets te voorzichtig was en er bij nadere blik toch ook eigenaardigheden en onlogische onregelmatigheden voorkwamen. Daarom pleitte hij voor een nader onderzoek van de drie vulstemmen. Ik

ben Wim Diepenhorst zeer erkentelijk voor dit initiatief, want er kwamen verrassende ontdekkingen tevoorschijn die anders wellicht niet waren ontdekt. Zo bleek de samenstelling van de Mixtuur bij Hinsz niet een 5 1/3 koor te hebben gehad, maar bleef deze op 4-voets basis. Dit 5 1/3 koor bleek namelijk door Van Oeckelen in 1842 in de Mixtuur gezet te zijn waarbij het kwintkoor van de Sexquialter van Hinsz was gebruikt. Daaruit kwam ook naar voren, en mede door de verschillende voelengtes van het pijpwerk van Hoofdwerk en Rugpositief, dat de Sexquialter toch de gewone samenstelling heeft gehad, zoals Hinsz die altijd maakte en die aanvankelijk bij de Van Vulpen-restauratie ook zo zou worden gemaakt. Beide registers werden zodoende in hun oorspronkelijke pijpbezetting teruggebracht. De pijpen van Van Vulpen van de Sesquialter waren minder consequent volgens het oude procedé gemaakt dan dat met de huidige kennis en ervaring mogelijk zou zijn. Daarom werd besloten de aanvullende pijpen ook nieuw te maken en de Van Vulpen pijpen te laten vervallen.

Uit het onderzoek bleek ook dat er in de Mixtuur ten tijde van Hinsz meer oudere pijpen hebben gestaan die een veel wijdere mensuur hebben dan die van Hinsz die o.a. door Van Oeckelen in de Mixtuur waren geplaatst. Het klankkarakter van de Mixtuur is daarom nu behoorlijk veranderd en is deze veel ‘ouder’ gaan klinken en bovendien ook veelvuldiger inzetbaar in allerlei plenumvormen zonder bijgetrokken 16 voets Gedakt.

Uit de voortreffelijke inventarisatie van het oude pijpwerk door Han Reil kwam naar voren dat de oude inscripties van dezelfde maker moesten zijn geweest met uitzondering van de Octaaf 2 voet van het Hoofdwerk. Deze is van een makelij die iets weg heeft van Schnitger maar toch niet door hem gemaakt kan zijn. Het register is veel loodhoudender en tevens slordiger gemaakt. De pijpmaker van deze Octaaf 2 voet heeft, naast de inscripties van diens hand op dit register, bovendien op alle De Mare-pijpen (opnieuw) de F-situatie beschreven. Zo werd bekend dat die Octaaf 2 voet rond 1719 in het orgel geplaatst moet zijn, omdat Havingha opmerkte dat in dat jaar het orgel was aangepast aan de moderne praktijk. Ook kwam dus uit het onderzoek naar voren dat het oude orgel een G-stemming heeft gehad die een kwart lager lag dan de C-stemming. De F-pijpen klonken dus als 8 voet. Hinsz kon zo heel gemakkelijk alle oude pijpen op c-plaatsen zetten waarmee hij gelijk de goede, door hem gewenste toonhoogte had gerealiseerd.

Het oppassen van Sexquialterpijpen op de oude pijpstk met oude en nieuwe pijpen in de werkplaats van Reil. Toen bleek dat de samenstelling lager was dan in 1969 uiteindelijk werd toegepast.

Zo zijn er nog wel meer gegevens gevonden. Deze zijn allemaal verwerkt in de beschrijving van de eerdere bouwperiodes van dit orgel, bijvoorbeeld als het gaat om restanten van het werk van Daniel Bader en Anthoni Waelckens in het Damster instrument.

Verder is eenduidig komen vast te staan dat het door Hinsz in het orgel opgenomen oudere pijpwerk door Andres de Mare I is gemaakt en dat dit pijpwerk door Waelckens in 1638 opnieuw is geïntoneerd met hogere opsmeden en dito winddruk om daardoor een luider klinkend gemeentezangbegeleidings-orgel te krijgen.

Om het vrije Pedaal toch een mooie en ook functionele plaats te geven, is een nis gemaakt in de westmuur achter het orgel waarin de Bourdon 16 voet en de Octaaf 8 staan. Het doorgangspoortje van de stenen muurtrap naar het orgelbalkon werd als het ware in de kast geïntegreerd. De pedaalkast kon zo ondiep blijven en precies midden achter de hoofdkast geplaatst worden. Vooraan in de pedaalkast staan dus de Octaaf 4 voet en Bazuin 16 voet.

Van het Pedaal is de Bourdon 16 voet een kopie van het gelijknamige register in de Jacobuskerk te Zeerijp van Theodorus Faber, 1650. Het register heeft een wijde mensuur, is gemaakt van dunwandig eiken en heeft een zeer breed labium dat laag is opgesneden. De klank is zeer

De nieuwe windlade van het vrije pedaal van Reil achter het Hinszorgel.
Deze is in de stijl van Hinsz bijgemaakt.

dragend en passend bij de grote toon van het oude pijpwerk in Appingedam. De Octaafregisters 8 en 4 voet zijn naar het oudste pijpwerk gemodelleerd, de Bazuin 16 voet is gemaakt naar die van Leens, waarbij de bekerlengte langer is, namelijk met ‘volle bekerlengte’. De tremulant is opliggend en met een wijd conduct aangesloten op het hoofdkanaal op de balgzolder. Het calcantenklokje is ook nieuw gemaakt om ten allen tijde het orgel te kunnen treden.

Het fenomeen dat de orgelmakers in de 17de- en 18de- eeuw engere windkanalen maakten dan hun 19de- eeuwse opvolgers kan dus in Appingedam goed worden gehoord. Er is bij het 19de- eeuwse systeem sprake van een verlies van klankschoonheid enerzijds, maar een winst qua stemmingszuiverheid en sonoriteit anderzijds. De 18de- eeuwse wind was zodanig ontworpen dat er

- a. Een maximaal fraaie en soepele aanspraak van het pijpwerk werd verkregen.
- b. Er is een constante factor aanwezig van beweeglijkheid die de toon enigszins doet tremuleren, steeds op een iets verschillende wijze.

- c. Dit laatste is een tamelijk precieze imitatie van een koor en orkest, dat immers als ensemble ook nooit starre klanken voortbrengt, maar ook altijd wel ergens ‘tremuleert’.

In de 19de- eeuwse esthetiek verschoof het fenomeen van afwisseling naar een grotere mate van wijziging in de harmonieën waarbij in crescendo en decrescendo het zuivere tutti van steeds groter belang werd geacht. We zien in de archieven dan ook vrijwel alleen het argument dat er met het oude systeem ‘windziekte’ zou ontstaan. De ouden hebben die ontstemming, die er inderdaad wel degelijk was, vaak verdoezeld door een bepaalde stemmingsmethodiek toe te passen. Zo werd bijvoorbeeld, de Mixtuur in de bas niet slechts op de Octaaf 4 voet gestemd maar met alle grondstemmen er bij, ‘stapelen’ genoemd.

De schokbalg van Van Oeckelen geeft opnieuw de evolutie aan in de doorgaande ontwikkeling naar een ‘strak’ windsysteem. Dus ook bij Van Oeckelen vond deze evolutie nog plaats, want bij ingeschakelde ‘bypass’ tremuleert de wind toch nog wel enigszins.

Al met al is het nu in Appingedam mogelijk alle muziek uit alle stijlperiodes te spelen op een voor die muziek meest geschikt windsysteem, omdat de kleppen die een kanaaldeel afsluiten gemakkelijk elektrisch bedienbaar zijn gemaakt. Ook voor excursies is deze aanleg uniek. Nergens in Europa is er een orgel te vinden met een dergelijk historisch ‘multiple choice’ windsysteem!

De ‘Wohltemperierte’ Kellner-stemming werkt ook bij latere muziek nog altijd prima en laat het spelen in alle toonsoorten toe. De klankkleur van de wat ‘hardere’ tertsen in deze stemming worden door de gunstige akoestiek van de kerk ook enigszins milder gemaakt. Het voordeel van deze stemming ligt echter vooral bij de oudere muziek die zo hierin nog dicht bij de sfeer van de middentoonstemming komt.

De vroegste Hinsz-orgels waren nog bijna middentoons gestemd. Rond 1740 veranderde dit in varianten van een Werckmeister-stemming ofwel een variant van een 1/5-komma-stemming. Rond 1780 veranderde dit opnieuw, nu in een van de Neidhardt-stemmingen. Appingedam vertegenwoordigt Hinsz’ middenperiode. De Kellner-stemming is deels een 1/5-komma-stemming die qua pijplengten tevens dicht bij de Werckmeister III-stemming ligt. De nu gekozen stemming lijkt, ook historisch gezien, het dichtst de klanksfeer van Hinsz te benaderen in de periode dat hij het Damster instrument maakte.

De dispositie, met vermelding van de herkomst van het pijpwerk.
Volgorde zoals op de windladen.

M = Andreas de Mare I, ca. 1571.
B = Daniel Bader, 1638.
H = Albertus Anthoni Hinsz, 1744.
O = Petrus van Oeckelen, 1842/1869/1876/1884.
V = Gebr. Van Vulpen, 1969.
R = Orgelmakerij Reil 2017.
A = Anoniem, onbekende herkomst, ca. 1720.

Manuaal ($C-c^3$)

(windladen C en C# - H)

Praestant	8 voet	O	C- c^2 in front (O), gefolied tin. Binnenpijpen cis^2-c^3 (H).
Gedakt	16 vt	H/V	Metaal. C-A (V). Overige (H).
Holpyp	8 vt	M/O	C-H eiken (O). Overige metaal. c^0-f^0 , dis^1-d^2 en e^2 (M), fis^0-d^1 (O). c^0-d^1 gedekt (losse hoeden (H) of (O), dis^1-c^3 als roerfluit met vastgesoldeerde bolle hoeden.
Holpyp	4 vt	M	C- d^2 (M), Cis en Dis (H), gedekt, fis^0 (M?), a^0 (H). Hoeden (O), dis^2-c^3 roerfluit (H).
Octaav	4 vt	M/A	C- c^0 (M), Cis en Dis (H), A- c^0 met Tinfoelresten, cis^0-h^1 , cis^2-d^2 restpijpwerk ca. 1700, dis^2-c^3 (H).
Octaav	2 vt	A	E (M). Metaal.
Sifflet	1½ vt	O/V	Vm. Quint(fluit) 3 voet (O). cis^2-c^3 (V). C- e^1 gedekt, f^1-c^3 conisch open.
Mixtuur B/D 4-6 sterk	M/H/R		Totaal 234 pijpen, waarvan 40 (M), 70 (R, stijl M) en 124 (H). Oudste en nieuwste pijpen relatief wijde mensuur, Die van (H) enger.
Cimbel	3 sterk	R	In factuur (H). Mensuur naar Octaaf 4 vt..
Trompet	8 vt		O/V Door (V) vermaakt bekermateriaal (O). Overige delen (V) in

Dulciaan	8 vt	M	factuur naar Leens (H-1733). Rechtgesloten kelen, in bas met loodbeleg, C-gis ⁰ beleerd. C-d ⁰ (H), dis ⁰ (V), e ⁰ -c ³ (M) (b ² -c ³ iets verschoven bekens, maar wel (M), wellicht al door (B) aangevuld/verplaatst). Conisch open kelen met schuin-rechte sluiting, messing. (H): als bij Trompet: rechtgesloten kelen met loodbeleg. C-c ¹ licht beleerd. Starre bekermensuur bij pijpwerk (M).
Cornet (Bas)	2 vt	M	C-d ¹ (M), 4 pijpen (V). Cis en Dis (H). Kelen als bij de Dulciaan (conische messing snavelkelen, sommige hoeken rondgeslagen). Zeer wijde en starre mensuur.

Rugpositief (C-c³)

(Eén windlade - H)

Praestant	4 voet	O/H/V	C-gis ⁰ (O) in front, gefolied tin, a-gis ² (H), in front, legering ca. 20% - gefolied, f ² , a ² (V), a ² -c ³ binnen, b ² -c ³ (H).
Fluit does	8 vt	H	Geheel (H), metaal.
Quintadena	4 vt	M/V	Door (H) samengesteld register uit diverse (M)-pijpen en enkele pijpen uit voorraad (o.a. Octaaf 2 vt). C-E (H), F-fis ⁰ (M), g ⁰ -c ³ (V)
Fluit	2 vt	M/H/O	Roerfluit t/m c ² , hoeden en roeren (H), cis ² -c ³ conisch open. C-E (H), F-c ² (M), cis ² -c ³ (H/O/V).
Super Octaav	2 vt	M/H	Metaal. 15 pijpen (M): A-H, d ⁰ -e ⁰ , d ¹ -c ² , m.u.v. gis ¹ en h ¹ . Overige pijpen (H), deels uit voorraad en door H verschoven.
Sifflet	1½ vt	V	Wijde open fluit mensuur in stijl (M).
Sexquialter	2-3 sterk	H/R	Totaal 123 pijpen, waarvan 70 oud (H) en 53 nieuw (R, in stijl H).
Trechterregaal	8 vt	R	Naar voorbeeld van Stade-St. Cosmae (B. Huisz, 1668) en Hamburg-St. Jacobi (A. Schnitger, 1692) met als achtergrond-

referentie Lübeck-St. Jacobi (F. Stellwagen, 1637) en Alkmaar St. Laurens, F.C. Schnitger 1725). Iets trechtervormige bekerschacht met daarop vrij lange, relatief eng uitlopende trechters. Messing kelen met rechte sluiting, in de bas loodbeleg; beleerd C-H.

Pedaal (C-d¹)

(Eén windlade en pijpwerk R)

Bourdon	16 voet	Kopie van Zeerijp, T. Faber, 1650. Geheel eiken gedekt, dunwandig, breed gelabieerd.
Octaav	8 vt	Metaal. Naar voorbeeld (M).
Octaav	4 vt	Idem.
Bazuyn	16 vt	Kopie van Leens, (H-1733). Bekers groot octaaf langer (volle bekerlengte). Recht gesloten messing kelen met loodbeleg, beleerd C-g ⁰ .

Nevenregisters:

Tremulant (hele werk, opliggend)	V/R
Manuaalkoppel als schuifkoppel	H/V
Koppeling Pedaal	H/R
Afsluiting Manuaal	V
Afsluiting Rugpositief	V
Calcant	R

Windvoorziening: drie spaanbalgen B

Windkanalisatie: deel H (aangevuld R), deel O, schokbalg O.

Mogelijkheid tot kiezen:

Hinsz-wind, Van Oeckelen-wind zonder schokbalg, Van Oeckelen-wind met schokbalg. De wind kan worden getreden in alle drie standen.

Metalen open pijpen geen baarden, gedekte registers met baarden.

Toonhoogte	: a ¹ = ca. 455 Hz
Winddruk	: 75 mm
Stemming	: Wohltemperiert, Kellner

Samenstelling vulstemmen:

Mixtuur 4-6 sterk HW:

C					1 1/3		1	2/3	1/2
c ⁰			2		1 1/3		1	2/3	
c ¹	4	2 2/3	2		1 1/3		1		
c ²	4	2 2/3	2	2	1 1/3	1 1/3			

Cimbel 3 sterk HW:

C				2/3	1/2	1/3
G			1	2/3	1/2	
g ⁰		1 1/3	1	2/3		
g ¹	2	1 1/3	1			

Sexquialter 2-3 sterk RP:

C						2/3	2/5
c ⁰				1 1/3		4/5	
c ¹	2 2/3	2	1 3/5				

COLOFON

Orgelmakers:	Orgelmakerij Reil BV, Heerde
Adviseur:	Stef Tuinstra te Bedum
Rijksorgelconsulent:	Wim Diepenhorst, Deventer
Snijwerk:	Hanno Reil, Heerde
Schilderwerk:	Jan Martens, Zuidwolde
Registerborden:	Helmer Hut, Beerta
Aannemer:	Bouwbedrijf W.H. Blokzijl BV, Blijham
Elektra:	Westerdijk Installatietechniek, Delfzijl
En vele vrijwilligers.	

De vroeg 16de eeuwse toegangstrap in het koor naar de schatkamer en de gewelven. En dus tevens destijds naar het voorreformatorische orgel en de blaasbalgen daarvan op de gewelfzolder.

De tongwerken van het Hoofdwerk, met van achteren naar voren respectievelijk de Trompet 8 voet (Hinsz), daarvoor de Dulciaan 8 voet (De Mare) en geheel vooraan de Cornet 2 voet bas (eveneens De Mare). Duidelijk te zien is de zogenaamde ‘starre’ mensuur: de diameter blijft over het hele register gelijk.

